

74.261.4

A 13

Батма Абдухамидова

КЫРГЫЗЧА
КЕП АДЕБИ

Бишкек – 2007

Уч. 261.4

А 13

КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ

Батма Абдухамидова

КЫРГЫЗЧА К Е П А Д Е Б И

(Окутуу кыргыз, орус, өзбек тилдеринде жүргүзүлгөн
мектептердин кыргыз тили мугалимдери жана окуучулары
үчүн кошумча окуу курал)

Кыргыз билим берүү академиясынын Окумуштуулар
кеңеши жасактырып, сунуш кылган

Нарын облустук
Китепканасы
№ 48624 эс

Бишкек – 2007

УДК 372. 8

ББК 74. 261. 4

А 13

Абдухамидова Батма Абдуаким кызы

А 13

Кыргызча кеп адеби, кыргызча кеп адеби боюнча кыргыз, орус, өзбек тилдеринде окуган мектептердин мугалимдери жана окуучулары үчүн кошумча окуу курал. – Б.: 2007.– 108 б.

ISBN 978 – 9967 – 24 – 391 – 0

Окуу куралда кыргызча кеп адебинин мааниси түшүндүрүлүп, анын түрлөрү жана үлгүлөрү берилген.

Алар кыргыз тилинде алгач ирет ырааттуулукка салынып, элдик үлгүлөр жана көркөм адабияттан алынган материалдар менен коштолгон.

Китеп кыргыз тили мугалимдерине жана окуучуларга арналат.

Илимий редактору: педагогика илимий доктору,
профессор **С.К.Рысбаев**

А 4306010200 – 07

УДК 372. 8
ББК 74. 261. 4

ISBN 978 – 9967 – 24 – 391 – 0

© Абдухамидова Б., 2007.

АЛГЫ СӨЗ

Кыргызстан – көп улуттуу мамлекет. Өлкөбүздүн эгемендүүлүккө ээ болушу менен бир катар саясий-социалдык өзгөрүүлөр жүрдү. Алардын негизги белгилеринин бири – түпкү элдин тили болгон кыргыз тилине Мамлекеттик тил статусун берген Мыйзамдын чыгышы, Президенттин алдында мамлекеттик тил боюнча атайын улуттук комиссиянын түзүлүшү болду. Бул мыйзамга ылайык мекемелерде чогулуштарды кыргыз тилинде жүргүзүү, иш кагаздарын жана көрнөк-жарнактарды кыргыз тилине өткөрүү иш-чаралары, албетте, кыргыз тилинин коомдук кызматын мурдагыдан кеңейтти. Мунун өзү мамлекеттик укук алган эне тилибизди окутуу улуттук тилдерде жүргүзүлгөн бардык мектептерде окуп-үйрөнүүнүн маанилүү экендигин мыйзамдык жактан айгинелеп турат.

Мамлекеттик тилди үйрөнүп-билүү өлкөбүздөгү түрдүү улуттардын өкүлдөрүн бири-бири менен жакындаштырат, байланыштырат жана алардын арасындагы достук мамилени чыңдайт. Демек, тил адамдардын байланыш-катнашынын гана куралы эмес, ал адамдардын укугун, коомду, дүйнөнү, элдик руханий дөөлөттөрдүн көөнөрбөс казынасын таанып-билүүсүнүн да каражаты, «илим-билимдин көпүрөсү».

Тилдин тагдыры коомдун, элдин ага болгон мамилесине жараша чечилет. Ошондуктан өлкөбүздүн ар бир атуулу мамлекеттик тилибизге урмат-сый менен мамиле кылып, аны окуп-үйрөнүп, түпкү эл менен бирге муундан-муунга улуу мурас катары таза өткөрүп берүүсү ыйык парз.

Көп улуттуу республикабызда улуттардын мамлекеттик тилди билүүсү, түпкү элдин тилин түшүнүүсү турмуштук бирден-бир зарылдык болуп турган бүгүнкү шартта окутууну пикир алышуунун тилин үйрөтүү багытында кайра уюштуруу.

анын методикалык мазмунун өркүндөтүү, балдардын кызыгууларын жана окуу талаптарын арттыруу керектиги өзгөчө мааниге ээ. Андыктан, маданий жана турмуш-тиричиликтин чөйрөлөрүнүн түрдүү кырдаалдарында кыргызча баарлаша билүүгө, бирөөнүн ой-пикирин угуп, өзүнүн ой-пикирин да билдире алууга көнүктүрүү ар бир сабактын негизги практикалык максаты болуп калат.

Ошондой болсо да, орус, өзбек мектептери үчүн буга чейин түзүлгөн окуу программаларында жана окуу китептеринде мындай зарыл талаптар эске алынбай келе жатат. Алар «Грамматика сабаттуулукка үйрөтөт» деген принципти бекем тутуу менен түзүлүп, башка тилдин өкүлдөрүнө кыргыз кебине караганда, анын грамматикасын үйрөтүүгө көбүрөөк басым коюшкан.

«Окутуунун негизги мүнөзү лексикалык-грамматикалык материалдарды жаттап үйрөнүүдөн – пикир алышып баарлашууга эмес, тескерисинче, пикир алышып баарлашуудан – лексикалык-грамматикалык материалдарды кепте колдонуп сүйлөп машыгууга багытталышы керек». Т.а. окуучу биринчи эле сабакта түздөн-түз пикир алышууга катышат. Мугалимдин сабакка кирип «Саламатсыңарбы?» деп алгач айткан кыргызча учурашуусу сыяктуу типтүү кырдаалдагы сүйлөмдөр аркылуу баланын бөтөн тилде сүйлөө жөндөмү калыптанат. Демек, сүйлөөнүн эң кичине бирдиги катары тыбыш, сөз же сөз айкашы эмес, сүйлөм алынат. Ошондуктан, *«бөтөн тилдүү аудиторияда тилге функционалдык мамиле жасап окутуу максаттуу жана натыйжалуу болот».*

«Адамдын маданияттуулугунун негизги көрсөткүчү – анын кебинин маданиятында, маданияттуу баарлашуусунда. Ал эми кеп маданиятынын негизги касиеттеринин бири анын максаттуулугу жана сапаттуулугу болуп саналат. Максат жана сапат адамдын ой жүгүртүүсүнүн практика жүзүндөгү про-

дуктасы болгондуктан, кырдаалга карата туура ой жүгүртүү, өз кебин өзү жөнгө салуу процесстери маанилүү орунда турат». Бул процессиз кеп адебине, адеп маданиятына туура келбеген кырдаалдарды түзгөн маани-маңызсыз, орунсуз, олдоксон сөз айтылат да, пикирлешин, айлана-чөйрөсүндөгү адамдарды иренжитип коёт. Ошондуктан элибиз *«Ойноп сүйлөсөн да, ойлоп сүйлө»*, *«Ойлонбой сүйлөгөн, онтобой ооруга чалдыгат»*, *«Бутунан мүдүрүлгөн турат, тилинен мүдүрүлгөң турбайт»*, *«Айтылган сөз – атылган ок»*, *«Маңызсыз сөз – жел учурган камгактай»* деген сыяктуу даанышман кептерди айтып келген.

Ал эми окуучунун кеп ишкердүүлүгүн, кеп маданиятын, калыптандыруу сыяктуу проблемаларды чечүүчү негизги мекеме мектеп жана мектепте өтүлүүчү тил сабагы. Андай болгон соң, *«Тил үйрөтүү сабагы эмне? Эмне үчүн? Кантип? – деген милдеттерди чечүүнү алдыга коюусу керек»*. Дал ушул милдеттерди чечүүдө окуучулардын эне тилинде, мамлекеттик тилде өз ара оозеки сүйлөшүү жана жазуудагы кеп адебин калыптандыруу, аны үйрөтүү проблемасы негизги орунда турат.

А негизи, кеп адеби деген эмне? деген суроого тилчи-окумуштуулар кандай аныктама беришкен. Мына ушунун тегерегинде учкай сөз кылалы. Окумуштуу С.Мусаев өзүнүн *«Кеп маданиятынын маселелери»* аттуу эмгегинде кеп адебин кеп маданиятынын бир баскычы катары карайт да, *«... кеп адебин белгилүү бир жагдай, шарт, кырдаалдарда адамдар менен барлашуу үчүн жалпы коомчулук тарабынан кабылданып-калыптанган, алардын кеп-сөзүндө туруктуулукка айланган лексикалык жана грамматикалык формалар, стандарт каражат, схема-типтер аркылуу ишке ашуучу пикирлешүү ыкмаларынын улуттук өзгөчөлүккө ээ эреже-нормасы катары аныктоо зарылчылыгы келип чыгат»* деп жазат.

Кеп – сөздүн кадырына, кубатына, кудурет-күчүнө баа бере билген түптүү, нускалуу элибиз уул-кыздарынын жүрүм-туруму менен бирге, сүйлөө адебине да сөз аркылуу таасир этип, таалим-тарбия берип келишкен. «Сылык сүйлө, жаман айтпа, көңүлүн кирдетпе, дилин оорутпа» деген сымал насааттары да анын ар бир сөзгө, анын сылык-сыпаалыгына, маанилүүлүгүнө, орундуулугуна маани бергенинен улам айтылып, адептүү сүйлөп, адептүү жүрүм-турумга үндөгөнү анык эмеспи.

«Сиз» деген сылык сөз, «сен» деген сенек сөз», «Жакшы сөз-жарым ырыс», «Жылуу-жылуу сүйлөсөң, жылан да ийнинен чыгат», «Тил билсең кучакташасың, тил билбесең бычакташасың», «Тилден бал да тамат, уу да тамат», «Тили жумшиак аш жейт, тили катуу муш жейт», «Тилдин сөөгү жок» ж.б.у.с. таамай айтылган учкул сөздөр, нускалуу акыл-насаатка ширелген макал-лакаптар элибиздин кеп адебине кандай маани берип келгендигин көрсөтүп турат.

Демек, **«кеп адеби – дил адеби»** дегендей, ар бир адамдын кеби да, дили да адептүү, аздек болуусу абзел.

Ал эми окумуштуулар **С.Рысбаев, А.Акматовалардын** кеп маданиятынын мүнөздүү белгилери, б.а. **«кептин коммуникативдик сапатынын баскычтары катары: кептин тазалыгы, сөздөрдүн тактыгы, кептин тууралыгы, сөздүн орундуулугу, логикалуулугу, эмоционалдуулугу, кырааттуу айтылышы, поэтикалуулугу, көркөмдүгү, кептин байлыгы, чечен сөздүүлүк»** деп белгилейт да, анын ичинде кеп орундуулугунун структурасына сылык сүйлөө же кеп адебин киргизет.

Ага төмөндөгүдөй мүнөздөмө берет: **«Кеп адеби сабакта окуучулар даяр кеп үлгүлөрүн жаттап алуу, жатталган сөздөрдү керек учурда «кооздоп, көркөмдөп» пайдаланып сүйлөөнү түшүндүрбөйт. Адамдын кеби – анын жеке психологиялык, адеп-ахлактык өзгөчөлүгүнүн күзгүсү болуп саналат. Себеби, адамдын сөзү – анын ыйман сапаты менен ажырагыс**

биримдикте. Ошондуктан, адамдын кеп адеби менен жүрүм-турум маданиятын ажыратып бөлүп коё албайбыз. Демек, сылык сүйлөөнүн булагы катары, адамдын адептик маданиятын жана элдик кептеги сылык сүйлөө салтын туюнткан тилдик каражаттардын өзүн белгилей кетүүгө болот».

Адамдын адеби түрдүү кырдаалдарда гана эмес, күндөлүк турмушта жанаша жашаган, жанаша жүргөн адамына жасаган мамилесинен эле билинет. Андагы жүрүм-турум адеби адамга илбериңки мамиле кылуусу, жардамдашуусу, жылуу-жумшак учурашуусу сылык, ширин сөзү аркылуу белгилүү болсо, демек, ушундан улам адамдын кеп адеби жана адеп маданиятынын негизи бир деп айтсак жаңылышпайбыз.

Кеп адеби буга чейин кеп этикети (речевой этикет) деген термин менен аталып келгендиги белгилүү. «Этикет» сөзү философиялык, этикалык түшүнүк болуп эсептелет. Этикет – (француз тилинен которгондо *etiquet* – ярлык, этикетка) коомдук жайдагы жүрүм-турум, кийинүүнүн манерасы, адамдарга мамиле кылуудагы жүрүм-турумдун эрежеси, кайрылуунун, учурашуунун, сурап билүүнүн ж.б. формалары деген түшүнүктү билдирет. Ал эми кеп этикети, б.а. *«кеп адеби: бирөөгө кайрылуу, учурашуу, коштошуу, кечирим суроо, алкыш айтуу, куттуктоо, каалоо-тилек билдирүү, сурашуу, өтүнүү, чакыруу, көңүл айтуу жана баалоо сыяктуу кырдаалдар түрүндөгү баарлашуу кебинин комплексин түшүндүрөт», «Этикет» сөзүнүн жеке мааниси сылыктык, сыпайыгерчилик, электик деген өндүү сөздөр аркылуу аныкталып, адамдагы жакшы сапатты билгизгендей, кеп адеби деле сылык-сыпайы, жылуу-жумшак сүйлөө дегенди билгизиши толук мүмкүн». Бул баарлашуу кырдаалдарына жараша өз-өзүнчө стандарттуу даяр кеп үлгүлөрү бар экендиги белгилүү. Алардын өзгөчөлүгү биринчиден, жогоруда айтылып өткөндөй, баарлашуу кырдаалдары үчүн тилибизде даяр кеп үлгүлөрүнүн бар экендиги, экинчиден, алар-*

дын компоненттүүлүгү, үчүнчүдөн, жалпы элге белгилүүлүгү, түшүнүктүүлүгү, тактап айтканда, тилибиздин андай кеп үлгүлөрүнүн эчактан бери эле эл арасында иштелип чыгылгандыгы.

Жогоруда белгиленип кеткендей, окумуштуулардын берген аныктамасына таянсак, «кеп адаби», «кептешүү-сүйлөшүү этикети» бул **сылык сөз, сылык сүйлөшүп ымала түзүү адаби** деп атоого толук мүмкүн тура. Кандай кеп-сөз айтсаң, ошондой кеп-сөз угасын, же болбосо, «саламына жараша алик аласын». Ошондуктан, эки тарап тең ызааттуу, сылык, жумшак, ширин, маанилүү, орундуу, уккулуктуу, жылуу-жумшак илеп менен өз ара сүйлөшө билүүсү керек.

Демек, адамдын адептүү, сылык кеби анын кичипейилдигин, сылык-сыпайыгерчилигин, адептүүлүгүн, ички маданиятын көрсөтүп турат экен. «**Дили адептүүнүн – тили адептүү**» дегендей, кишинин адаби анын жүрүм-туруму, манерасы, баскан-турганы, кийингени ж.б. сапаттары менен катар кеп адебинен даана көрүнөрү чындык.

Адамдын адеп маданияты ал жашаган коомдун «саламаттыгына», андагы «рухий» атмосферага жана эзелтен келе жаткан элдик рухий салттарына өзгөчө байланыштуу эмеспи. Адам адебин өз алдынча турганда, сырттан баалоого мүмкүн эмес, ал кеп адаби сыяктуу эле турмуштук түрдүү кырдаалдарда айкын болот.

Кыргыз тили сабагын кыргыз тилинде пикирлешүүнүн, сүйлөшүп баарлашуунун бирден-бир чөйрөсүнө айлантуу менен кыргыз сөздөрүн угуп, сүйлөп жатыгуудан аны колдонуп түрдүү турмуштук кырдаалдарда ой-пикирин билдире алууга жетишүүгө болот.

Мына ушундай максатта атайын кеп адабине коюлуучу төмөндөгүдөй талаптарды эске алуу менен өз ара сүйлөшүп-баарлашууну уюштуруу максатка ылайык деп эсептейбиз.

1. Байланышуудагы кеп адеби:

- учурашуу адеби
- алик алуу адеби
- кайрылуу адеби
- таанышуу адеби
- тааныштыруу адеби
- коштошуу адеби
- чакыруу адеби
- узатуу адеби
- маектешүү адеби
- кечирим суроо адеби
- телефондо сүйлөшүү адеби

2. Сурап алуудагы, сурап билүүдөгү кеп адеби:

- уруксат суроо адеби
- сурап алуу адеби
- сурап билүү адеби
- суроого жооп берүү адеби

3. Талаш-тартыштагы кеп адеби:

- каршы болуу адеби
- макул болуу адеби
- бирөөнүн оюн билүү адеби
- өз оюн билдирүү адеби
- сүйлөө адеби
- угуу адеби
- калыс сүйлөө адеби

4. Эмоционалдык-экспрессивдик кеп адеби:

- кечирим суроо адеби
- эркелөө адеби
- эркелетүү адеби
- куттуктоо адеби
- убада берүү адеби
- мактоо адеби

- ыраазычылык билдирүү адеби
- нааразы болуу адеби
- уяткаруу адеби
- ишеним билдирүү адеби
- ачуулануу адеби
- алкыш айтуу адеби
- жакшы көрүүсүн билдирүү адеби
- буюруу адеби
- эркти билдирүү адеби

Жогорудагы саналган кеп адебинин түрдүү кырдаалдарына ылайык үйрөтүүчү тилдик көнүгүүлөрдүн төмөндөгүдөй моделин пайдаланса болот.

Мисалы:

Грамматика – Кеп үлгүсү – Кеп кырдаалы – Диалог – Монолог

1). Грамматика: Жактама ат атооч, сылык формасы – **СИЗ**

Кеп үлгүлөрү: Кантип сылык кайрылууга болот?

Сылык кеп: Кечиресиз, Сизге кайрылууга мүмкүнбү?

Диалог:

– Эжеке, сиздин китебинизди алып турсам болобу?

– Мейли. Бирок, эртерээк кайра берип кой.

– Макул, эже. Рахмат сизге.

– Эч нерсе эмес.

2). Грамматика: Этиштин жактары: **-сың+бы? -сыз+бы?**

Кеп үлгүлөрү:

– Айтып коёсунбу?

– Айтып коёсузбу?

Кеп кырдаалы: Саатты сылык сурап билүү.

Маек:

- Кечиресиз, саат канча болгонун айтып коёсузбу?
- Саат бештен он мүнөт өттү.
- Чоң рахмат.
- Эч нерсе эмес.

Ошондой эле кеп адебинин кырдаалдарына (ыраазычылык билдирүү, кечирим суроо, саламдашуу, уруксат суроо) ылайык диалог формасындагы ыр саптары окуучунун тилин жатыктырууда, кыргызча сөз байлыгын өстүрүүдө эң мыкты үлгү боло алат.

Мисалы:

«Не деш керек?»

1. Ыраазычылык билдирүү адеби

Апаң сенин базардан,
 Алма сатып алып келди.
 Эң жакшысын чонунан,
 Сага тандап алып берди.
 – Эмне деп алып жеш керек?
 – *Брахмат сизге* деш керек.

2. Кечирим суроо адеби

Балдар жүрсө көчөдө,
 Угулат ызы-чуу, айкай.
 Сен да чыгып бирөөнү,
 Жөөлөп кеттиң байкабай.
 – Мындайда эмне деш керек?
 – *Кечирип кой* – деш керек?

3. Саламдашуу адеби

Туш келгендей бетине,

Топту куудун, жарыштын.
Көчөнүн ошол четинде,
Жолукту бир таанышың.
– Кездешүүдө не дедин?
– *Саламатсызбы* дегеним.

4. Уруксат суроо адеби

Эжең түшкү тамакка,
Таттуулардан салды мол.
Элден мурун идишке,
Уруксатсыз салдың кол.

– Эмне айтканың жөн сенин?

– *Уруксатпы, эже,* – дегеним. (*Ж. Тынымсеитова*)

Колунуздагы окуу куралда берилген кеп адебинин негизги түрлөрү жана ага үйрөтүүчү материалдар кыргыз, орус, өзбек мектептеринин окуучуларынын тил үйрөнүүсүнө, адептүү сүйлөөсүнө багыт берип, чоң жардам боло алат деген ишеничтебиз.

Кеп адебинин түрлөрүнө үйрөтүү боюнча методикалык сунуштар жана көнүгүүлөр топтому

1-тема «СЕН» деген сөз – сенек сөз,
«СИЗ» деген сөз – сылык сөз

Улуу-кичүүгө тең бирдей сылык кайрылуу –
адептүүлүк

Пикир алышууда «сиз» деп кайрылуу «сен» дегенге караганда пикирлешке (адресатка) болгон жогорку даражадагы сый-урматты билдирет.

Бул эки форманын колдонулушу төмөнкү шарттарга байланыштуу:

1. *Пикирлешилердин тааныштык даражасына карата төмөндөгүдөй айтылат:*

Сиз

Бейтааныш,
жакын тааныш эмес

Сен

Жакшы тааныш адамдар

а). Улам жакындан тааныша баштагандан кийин пикирлештер, айрыкча, жаштар алгач «сен» деген формага өтө башташы мүмкүн.

Ал эми жаш балдар бири-бири менен ушул формада гана кайрылып, пикир алышышат.

б). Узакка созулган (узак мезгилге чейин) таанышууда достук мамиле түзүлүшү мүмкүн, бул учурда «сиз» деп кайрылуу «сенге» өтпөйт.

в). Орто, улуу жаштагы жана интеллигент адамдардын чөйрөсүндө достук, сый-урматты билдирген «сиз» кайрылуу формасы көбүнчө сакталат.

2. Пикирлешүүнүн расмий жана расмий эмес шарттарында (же кырдаалында):

Сиз

расмий шартта

Сен

расмий эмес шартта

а). Бейтааныш, анча тааныш эмес (же көп тааныш эмес) кишилер расмий эмес шарттарда да, расмий шарттарда да «сиз» деп кайрылышат.

б). Жакындан тааныш адам менен пикирлешүүдө «сен» деген форма колдонулат, ал эми расмий шартта «сиз» формасына өтүп сүйлөшөт.

3. Коммуниканттардын (пикирлештердин) өз ара мамилелеринин мүнөзү:

Сиз

Сен

а). Эгерде сүйлөөчү мурда пикирлешүүдө «сен» деп кайрылып жүрүп, кийинчерээк «сиз» формасына өтүп кетсе, анда ал какшыктаган, мыскылдаган мааниде айткандай туюлуп, пикирлешинин көңүлүн оорутуп, иренжитип коюшу ыктымал.

б). Эгерде бейтааныш адамга «сен» деп кайрылса, анда ал адамдын кебинен анын жөнөкөй кептик манераны билбегендигин, же орой, корс, копол экендигин билдирет.

4. Пикирлештердин тең же тең эмес (жашы, кызмат абалы боюнча) ролдук кырдаалда :

Сиз

Жашы тең же улуу
кишилерге кайрылганда

Сен

Жашы тең же кичүү
адамга кайрылганда

а) Жаш өзгөчөлүгүнө, кызмат абалына карабастан, эгер пикирлештер достук мамиледе болушса, көпчүлүк учурда бири-бирине «сен» деп кайрылышат.

б) Балдар бейтааныш, же тааныш болсо да, өзүнөн улуу адамдарга «сиз» деп кайрылышы алардын адептүүлүк белгисин көрсөтөт.

Сылык сүйлөө адеби боюнча көнүгүүлөр топтому

а) *Төмөндө ким сылык кайрылды? Кимдин кайрылуусу сага жакты? Эмне үчүн? деген суроолор аркылуу мугалим балдардын түшүнүгүн бекемдесе болот.*

Айжан:

– Апа, мага китеп сатып берчи.

Сагын:

– Алым, мага калемсабынды бер.

Айбек:

– Асан байке, сени сыртта бирөө

Мээрим:

– Апа, мага китеп сатып бериңизчи.

Самат:

– Алым, мага калемсабынды берип турчу.

Алымкан:

– Асан байке, сизди сыртта чакырып жатат. бирөө чакырып жатат.

б). *Ырды окугула, да суроолорго жооп берип, анын маанисин талдагыла. Мисалы: Силерге бул ыр жактыбы? Ырда айтылган киши туура кылат бекен?*

Кызык киши

Бир киши бар биз жакта,
«Мышыңыз» дейт мышыгын.

Элдер айтып күлүшөт,
«Жарабайт, – деп, – ушунун»

Улууларды «сиз» деген,
Эң бир жакшы сапат го.
Бирок итти, уй, койду
«Сиз» деген кызык адат го?

в). Мугалим сылык түрүндө кайрылганда, бул сөздөр кантип өзгөрүп айтыларын балдар менен байкап, талдашып, андан соң үлгү боюнча оозеки сүйлөмдөрдү түзүүгө машыктырса, балдардын тили бат жатыгат.

кел – келиңиз

отур – отур...

ал – ...

оку – ...

тур – ...

жаз – ...

жүр – ...

ич – ...

Үлгү: Чоң эне, келиңиз төргө өтүңүз.

г). Текстти окуп, анда Чебурашка дүкөнчүгө сылык кайрылдыбы, же жокпу, кантип сылык кайрылыш керек эле? деген суроолордун тегерегинде талкуу уюштурушат.

Лимон

Чебурашка дүкөнгө келди.

– Лимон барбы? – деп сурады дүкөнчүдөн.

– Лимон жок.

Чебурашка эртеси дагы келип сурады.

– Лимон барбы?

– Лимон жок.

Чебурашка күндө келип сурай берип, дүкөнчүнү жадатты.

– Эртең дагы сурасан, тетиги делдейген кулагыңды мык менен дубалга кадап коём, – деди дүкөнчү.

Анда Чебурашка:

– Мык барбы? – деп сурады кайра.

– Мык жок.

– Анда лимон барбы?..

Сөздүктөр:

адептүү – воспитанный – боадаб, тартибли, адапли

сылыктык – вежливость – одобли, хушмуомалали

дүкөн – магазин – дукон

дүкөнчү – продавец – дукончи

эртең – завтра – эртага

жадатты – надоел – тажотти

кулак – уха – кулок

мык – гвоздь – мих

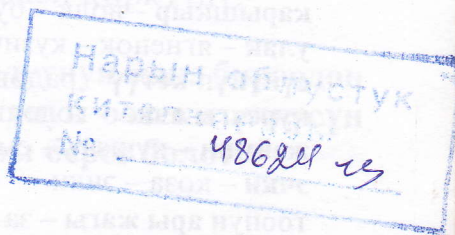
Суроолор:

1. Чебурашка дүкөнчүгө сылык кайрылдыбы?
2. Сылык кайрылуусу үчүн кандай кылуусу керек эле?
3. Дүкөнчү менен Чебурашканын ордунда болуп сылык кайрылып сүйлөшкүлө жана сылык сурап алууга жетишкыла.

д). Төмөндөгү жомоктон үзүндүнү окугула жана талашыrmаларды аткаргыла.

Карышкыр менен улак

Карышкыр ачка келатып, көк чөптү оттоп жүргөн улакты көрүп калды. Сүйүнүп кетип:

- Ой улак, мен сени жеймин! – деди.
- Эмне үчүн? – деп сурады улак.
- Курсагым ачка. Буюрбады башка.
- Жо-ок, Каке, мени жебе. Көрчү, кандай арыкмын. Этим көк жашык, каным бир кашык. Мени жегениң менен тойбойсуң. Мына бу тоонун ары жагында чоң кара эчки жүрөт. Ал семиз. Ошону жеп жыргабайсыңбы, – деп улак чебеленип алы-жаны калбады.

Карышкыр буга да макул болуп, даң салган бойдон тоону ашып, чоң кара эчкиге жетип барды.

(«Кыргыз эл жомогунан»)

Сөздүк:

- карышкыр – волк – бури
- улак – ягненок – кузичок
- сүйүнүп кетүү – радоваться – курсанд болмак
- курсагы ачка – голодный (-ая) – оч, очиккан
- жеймин – кушать – емок
- эчки – коза – эчки
- тоонун ары жагы – за горами – тогдин оркасида

Ойлон:

1. Бул окуяны кайсы жомоктон уктуңар эле? Эсиңерге салгыла.
2. Жомокто карышкыр улакка адептүү кайрылдыбы?
3. Карышкыр улак менен сылык маектешпегени эмнеден байкадыңар?
4. Аягында сылык коштошпогон карышкыр кандай кеңеш айтар элеңер?

Суроолорго жооп бергиле:

1. Улуу-кичүү адамдар менен сылык маектешүү үчүн кандай болуу керек?
2. Бирөөнү тилдеп, урушуп сүйлөшүүнү сылык маектешүү деп айтабызбы?
3. Сылык сүйлөбөгөн адамды адептүү адам деп айтабызбы?

е). Макал-лакаптардын маанисин чечмелеп, жаттап алгыла:

1. Жылуу сөзгө жылан ийнинен чыгат.
2. Суук сөз жүрөккө барып таш болот.
3. Сөз билбеген муштуму менен коркутат.

Үйдөн бирөөгө сылык кайрылуунун жана бирөөдөн бир нерсени сылык сурап алуунун оозеки үлгүсүн түзүп келүүнү тапшырма катары берсе болот.

2-тема САЛАМДАШУУ АДЕБИНЕ ҮЙРӨТҮҮ

«Элпек болмок өзүндөн, сылык болмок сөзүндөн»

Теманын максаты:

1. Окуучуларды саламдашуунун кыргызча үлгүсүнө үйрөтүү;
2. Окуучуларды сылык, жылуу учурашуу аркылуу бири-бирине жакшы ниет, каалоолорун билдирүүгө көнүктүрүү.
3. Балдарга ылайыктуу көркөм адабияттын

үлгүлөрүнөн саламдашуу адебин чагылдырган тексттерди талдоого машыктыруу (образ, мүнөз, мамиле).

Кеп адеби учурашуудан баиталат. Муну бизге улуу муундар сабак кылып калтырышкан. *Сылык учурашуу – «адеп-ахлактык түшүнүк», демек, сылыктык – сыйлоонун белгиси, айланадагыларга сылык-сынаа кайрылуу, сылык саламдашуу – турмушубуздун биз үчүн таза аба жана таза суу сыңары эле зарыл элементи.*

Саламдашуу адебинде кеп адебинин адамдар арасындагы байланышты бекемдөөчү жана өркүндөтүүчү кызматы так көрүнөт.

Саламдашуу – бул кездешкен адамдарга (тааныш же бейтааныш) болгон сый-урмат, ак ниеттүү, сылык мамилени билдирет. Эл аз отурукташкан жерлерде, айылдарда баары бирин-бири билишет, таанышат, алар жолуккан сайын бири-бири менен, ал гана эмес бейтааныш, сырттан келген кишилер менен саламдашышат. Бул салтты айыл жеринде, өзгөчө, улгайган адамдар бекем сакташат.

Саламдашуу – кишиге болгон жакшы мамиленин да, таанышуунун да фактысын аныктайт жана бекемдейт.

Саламдашуу – адамдардын өз ара сүйлөшүп, байланышып кетүүсүнүн өбөлгөсү. Көпчүлүк учурда бейтааныш адамга жөн гана кайрылып өзүн кызыктырган суроосун бербестен, алгач саламдашып сөз баштоо анын сылыктыгын, адебин билдирет.

Мисалы: Биз кимдир-бирөөнүн кабинетине кирсек, оболу, саламдашып, андан соң тиешелүү суроолорду берсек болот.

– Саламатсызбы? Кечиресиз, мен Сагындыков Бектурганга кантип жолуксам болот? Менин атым – Мейманова Алина. Улуттук университеттен келдим эле...

Кыргыз тилинде көпчүлүк учурда саламдашууда төмөнкү типтүү айтымдар колдонулат:

1. *Ассалоому алейкум.*
2. *Саламатсызбы? (сылык форма)*
3. *Саламатсыңбы? (сенек форма)*
4. *Арыбаңыз.*
5. *Аман-эсенсизби?*
6. *Күүлүү-демдүүсүзбү?*
7. *Кутмандуу таңыңыз менен!*
8. *Кутмандуу күнүңөр менен!*
9. *Салам.*
10. *Ал-жай кандай?*
11. *Бала-бакыра, айыл-ана аманбы?*

Башка тилдердегидей эле, жогоруда «саламдашуу айтымынын типтүү айтымдары этимологиялык жактан адамга ден-соолук, эсендик тилөө маанисин түшүндүрөт».

Жогорудагылар өндүү учурашуу, ал-жай, аман-тык сурашуу – жашоо-турмушубузда арбын айтылып, кеңири кездешип жүргөн даяр сөздөр жана сөз тизмектери. Бул өндүү сөздөрүбүздү пайдалануу үчүн түрткөн маани берген адамга эч качан кыйынчылыксыз, кынтыксыз эле оңой нерседей көрүнөт. Бирок тилекке каршы, ушундай «жеңил-желпи», «опоңой» экендигине карабастан, күндөлүк жашоо-турмушубузда, пикирлешүү-баарлашуу практикабызда ор-

койгон эле осолдук, оройлукка жол берип, кеп адебинин талап-мүдөөсүн так орундатпай коюп жүргөнүбүздү кантип жашырабыз. Ошондуктан, кеп адебинин бул түрүнө байланыштуу төмөнкү учурларга токтоло кетели.

Саламдашуу кырдаалы кыргыз тилинде бир катар даяр сөз, даяр тизмектер аркылуу берилери жогоруда айтылды. Алардын дээрлик бардыгы бир-бирине синонимдик катарда турган сөздөр жана сөз тизмектери. Ошондуктан, аларды кеп адебинин аспектисинде кароо үчүн, эң алды экстралингвистикалык кырдаал, жагдай-шартка ылайык кайсы учурда кайсынысы колдонулуу керектиги аныкталышы зарыл.

Экстралингвистикалык кырдаал, шарт катары учурашып, ал-жай сурашуучулардын жаш өзгөчөлүктөрү, ымала-мамилеси, тааныш-туунуштугу, жыныстык өзгөчөлүгү, кызмат абалы, дагы башка социалдык факторлор эсептелет. Ушуга жараша учурашуу адебинин тигил же бул лексикалык, грамматикалык формалары колдонулат.

Маселен, «Саламатсызбы?» деп учурашуу тааныш, бейтааныш, жашы улуу, тең чамал, жаштап аялга да, эркекке да, кичүүрөөк аялзатына да, «Саламатсыздарбы?» деген сөз көпчүлүккө карата айтылып, бейтарап стилдик каражат катары колдонула берет. Ал эми «кандайсың», «кандайсыңар» сөздөрү өзү мурдатан тааныган, билген, тааныш туунуштугу, ымала-мамилеси бар теңтуш, тең чама кишиге да, өзүнөн кичүү адамдарга да айтыла берет. «Ассалоому алейкум», «Алейкума ассалоом», «Алекисалам» сыяктуу учурашуу, алик алуу сөздөрү ай

рым бир түрк элдеринде аял-эркекке карата бирдей айтылып жүргөн болсо, кыргыз тилинде бул сөздөр эркектердин кеп-сөзүндө, айрыкча бүгүнкү күндө айылдарда жашы улуу аксакалдардын кебинде учурап, жаштардын кеп-сөзүндө колдонулуудан чыгып бара жаткандыгын баамдоого болот.

Жоро-жолдош, тели-теңтуштар, тең чамал курбу-курдаштар бири-бирине «Салам», «Иштер кандай?», «Кандайсың?» деген таризде саламдашышат. Бул коомдук эрежеге, үрп-адат, салт-санаага ылайык, туура эле келет, кеп адебине деле жат эмес. Бирок ушул сөздөр өз чөйрөсү, өз жагдай-шарт кырдаалы үчүн гана орундуу. Ал эми ушул эле сөздөр, дагы бир башка жагдай-шартта, маселен, улууларга карата, кыз бата, аялзатына колдонулганда, өзгөчө, «Салам» сөзү башкача угулуп, башкача таасир калтырышы, кеп адебине терс таасирин тийгизип, адепсиздикке айланып калышы ыктымал.

Жаш жигиттин улуу адамга «Салам» деп колун көтөрө эрбендетип койгону анын адепсиздигин, улууну сыйлоону билбегендигин көрсөтөт. Мындай учурда учурашуу, амандашуунун кадыресе адеби, коомчулук тарабынан түзүлгөн наркы, эрежеси бузулат. Бул болсо, кептешүү-сүйлөшүү этикетине терс таасирин тийгизет.

Азыркы мектеп окуучулары оозунда арбын колдонулуп жүргөн «чао», «салют», «привет» өңдүү чет сөздөрүн кыргыз тилинин кеп адебине жата бербеген бир көрүнүш деп белгилей кетсек болот.

Демек, бул сыяктуу өзгөчөлүк, учурашуунун оңой, бирок тактыкты, адептүүлүктү талап кылып, ар бир сөз, сөз тизмегинин маани-маңызын, стилдик ирени-

не ылайык колдонулуу чегин аныктап, өз-өз ордуна жайгаштыруу, ыгына жараша пайдалануу керектигин айгинелөөчү жактары бар экендигин көрсөтөт.

Ушунун баары кеп адеби учурашуудан башталарын дагы бир ирет тастыктап турбайбы.

Анда эмесе, *Саламдашуу адебине ылайык түзүлгөн сабактын мазмунуна көңүл буралы.*

Албетте, таанышпы, бейтаанышпы, улуубу, кичүүбү адамдар жолугушкан кезде жөн гана унчукпай туруп калышпайт. «Учурашуу – адамдын тирүүлүгүнүн белгиси» деген элдик накыл кеп бекеринен айтылбаган. Анткени, адамдар жолугушканда сөзсүз түрдө учурашуу аркылуу бири-биринин амандыгын сурашат, ден-соолугун, маанайын билишет. Демек, сылык учурашуунун турмуштук маанисин мектеп балдарына үйрөтүү кыргыз тили мугалиминин негизги максаты болууга тийиш. Орус класстарындагы окуучуларга караганда өзбек балдарга кыргызчаны сылык учурашууга үйрөтүү мугалим үчүн анчалык машакатты туудурбайт. Себеби, өзбек калкынын менталитетине сылык учурашуу ансыз деле мүнөздүү. Бул сапат эң кичинекей мектеп окуучуларынын күндөлүк кебинен да байкалат. Алар бири-бири менен, мугалими менен «Ассалоому алейкум», «Алейкум ассалоом» деп калыбын бузбай учурашышат. А кыргыз тили мугалиминин сабактагы милдети мындай учурда кандай болууга тийиш?

Ал, *биринчиден*, лексикалык-грамматикалык программалык материалдарга байланыштуу жүргүзүлүшү керек.

Экинчиден, мугалим эне тилинин сөз байлыгын

пайдаланып, окуучуларды бири-бири менен кыргыз-
ча сылык байланышууга үйрөтөт.

Үчүнчүдөн, кыргыз тили сабагынан класстан тыш-
каркы убакытта жүргүзүлүүчү тарбиялык сааттар-
дын максаты жана мазмуну менен байланышта өтүшү
керек.

Дегинкиси, учурашуунун түрлөрү ар кыл. Со-
вет кезинде, ал гана эмес бүгүнкү күндө да көпчүлүк
убакытта мектепте окуучулар менен мугалимдер
бири-бири менен «*Саламатсызбы?*», «*Саламатчы-
лык*» деген учурашуу үлгүсү калыптанганы бел-
гилүү. Бирок, бул жерде байкалып тургандай, учу-
рашуунун мындай түрү «*Ассалоому алейкум*» деген
саламга «*Алейкум ассалом*» деген алик алуудагы-
дай учурашуу, өз ара бири-бирине жакшылык, тын-
чтык каалоо эмес, тек гана саламатчылыгын сура-
ган кишиге бир жактуу жооп кайтаруу гана болуп
турат. Буларды чечмелеп көрөлү. Окумуштуулар
С.Рысбаев, А.Акматовалардын «Кеп маданиятын
өзбек мектептеринде окутуу» деген методикалык
эмгегинде, Н.И.Формановскаянын «Вы сказали:
«Здравствуйте», С.Мусаевдин «Кеп маданиятынын
маселелери» жана «Словарь по этике» китептерин-
де да кеп адебинин ушул түрүнө жакшы токтолуш-
кан. Ушул китептердеги негизги идеяга таянып,
мугалим окуучуларга сылык учурашууга үйрөтүү-
дө, адегенде, төмөндөгүдөй суроолор менен кай-
рылса болот:

1. – *Балдар, силер күн сайын классташтарыңар ме-
нен жолукканда кандайча учурашасыңар?*

2. – *А улуулар менен, же бейтааныш адамдар ме-
нен кантип учурашасыңар?*

3. *Ата-энеңер менен, дагы жакын адамдарыңар мененчи?*

Мугалимдин ушул сыяктуу суроолоруна жооп берүү менен окуучулар күндөлүк турмушта кандайча учурашарын, алардын кыргызча кандай айтылышын билдиришет.

Биз байкообузда окуучулар күн сайын учурашып жүрүп, «салам» деген сөздүн кыргызча мааниси кандай экендигин билбей тургандыгына күбө болдук. Ошондуктан, мындай учурда мугалим сөздүк жумуштарын да кошо жүргүзүүсү зарыл экендигин билдик.

Чындыгында, «салам» араб сөзү, анын биринчи мааниси *куттуктоо, амандашуу, учурашуу*; экинчи мааниси *тынчтык, бейпилдик, амандык* дегенди билдирет. Демек, *ассалоуму алейкум, – сизге (сага) тынчтык болсун, амансызбы, аман-эсен турасызбы, тынч-амансызбы* деген мааниде түшүндүрүлөт да, жеке учурашууда да, жалпы учурашууда да жакшы тилек билдирүү функциясын аткарат. Ушул эле саламдашуу адаби жөнүндө «Акыл берметтери» китебинде мындайча жазылган: *«Бир адам экинчи адамга салам берсе, ал адам дароо алик алып, саламынын жообун берсин. Саламды толук түрдө «Ассалоому алейкум» деп айтсын. «Ассалоому алейки», «салам алейкум», «Салам» же болбосо «Салам бердик» деп айтуу жарабайт. Саламдын жообу – «Во алейкумус-салам» болот. Муну «Алейким салам», «Алейкумус салам» же жөн гана «Алейкум» деп айтуу туура эмес.*

«Ассалоому алейкум» – араб сөздөрү. Мааниси «Сизге тынчтык болсун».

«Во алейкумус-салам» дегени – «Сизге да тынчтык болсун» деген маани, каалоо-тилек сөз.

Демек, адеп маданияты, кеп адеби – саламдашуу, учурашуудан башталат дегендей, ар дайым жолукканда туура, сылык, жылуу саламдашуу зарыл экендиги калетсиз тура.

Саламдашуу адебинине ылайык көнүгүүлөр топтому:

а). Саламдашууда төмөнкү фразалар колдонулат:

- Саламатсызбы?
- Саламатчылык.
- Амансызбы?
- Аманчылык.
- Ассалоому алейкум.
- Ва алейкумус салам.
- Арыбаңыз, чоң эне.
- Бар бол, балам.

б). Саламдашуу диалогу: Мугалим окуучуларды төмөндө берилген сылык учурашуунун үлгүлөрүн окутуп, бири-бири менен сылык саламдашууга машыктырса болот.

1. – Ассалоому алейкум, чоң ата?
– Ва-алейкумус салам. Кел, уулум.
2. – Арыбаңыз, чоң эне?
– Бар бол, айланайын.
3. – Саламатсызбы, апа? Ден соолугуңуз жакшыбы?
– Рахмат, балам жакшымын. Өзүң кандайсың?
4. – Саламатсызбы, Асел эже?
– Саламатчылык, Айбек.
– Ден-соолугуңуз жакшыбы?
– Рахмат, жакшы.
– Окууларыңыз кандай?
– Эң жакшы. Өзүң кандай жүрөсүң?
– Рахмат, көңүлдөгүдөй.

в). Саламдашуу адеби жөнүндө ырдын маанисин түшүнүп алгыла.

Улуулардан калган салт,
Урмат кыла билели.
Жолукканда ар кимге,
Салам айта жүрөлү.
Салам айтсак улууга,
Эстүү экен деп сүйүнөт.
Салам айтсаң кичүүгө,
Улуудугуң билинет.

(Г.Рысбаева)

г). Төмөнкү аңгемени мугалим балдарга окуп берилгенин маанисин берилген суроолордун негизинде тап-дагыла.

Дудук

Мамбеталы карыяга бир жаш жигит келди да унчукпастан эле колун сунду. Карыя жигиттин колуна алып учурашкан соң, колу менен тилин, андан соң башын көрсөтүп койду. Жигит карыянын мунусунан таң калып, жанындагыларга:

– Эмне, бул карыя дудукпу? – деп кайрылды.

Анда карыя тиги жигитке:

– Аа, сенин тилиң бар беле, балам? Мен сени дудук экен десем, – деди сынай карап.

– Эмне үчүн? – деди анда таң калган жигит.

– Эмне үчүн дейсиңби, балам. Анда мындай: биринчиден, адам деген учурашканда, «ассалоому алейкум» деп үнүн чыгарып учурашат. Учурашуу – адамдын адебин билгизет. Экинчиден, мен тилим менен

ин башымды сөөмөйүм менен көргөзгөнүм, бул жигиттин акылы бар экен, бирок, үн чыгарып учурашпаган соң, тили жок, дудук окшойт деп кейип жатканмын, – деди жигитке акылман карыя.

(М.Турсуналиев)

Сөздүктөр:

саламатсызбы – здравствуйте – ассалоому алейкум

саламатчылык – здравствуй – ва алейкум ассалом

урмат – уважение – хурмат

адептүү – нравственный (-ая) – адапли

акылдуу – умный (-ая) – аклли

салт – обычай – урф-одат

жолугушуу – встреча – урашув, йуликиш

дудук – немой – гунг, тилсиз

Суроолор:

1. Карыя менен жигит кантип учурашыптыр?

2. Алар бирин-бири эмне үчүн «дудук» экен деп ойдошту?

3. Карыянын айтканы туурабы?

4. Силер сылык учурашууну билесиңерби?

д). *Сылык учурашуунун үлгүсүн өз алдыңарча түзүлө.*

1. Ата-энеңер менен.

2. Бир туугандарыңар менен.

3. Классташ, досторуңар менен.

4. Бейтааныш улуу-кичүү адамдар.

ж). *Макалдардын маанисин чечмелегиле:*

– Адеп башы – саламдашуу.

- Саламыңа жараша алик аласын.
- Саламың түз, көңүлүң ак, пейилиң кең болсун.
- Саламга алик алуу парыз, албасаң мойнуну карыз.

3-тема КОШТОШУУ АДЕБИНЕ ҮЙРӨТҮҮ

Жолуң шыдыр болсун, жолдошуң кыдыр болсун!

Теманын максаты:

1. Окуучуларды кыргызча коштошуу адебин үйрөтүү;

2. Кыргыз тилинде айтылган коштошуунун үлгүлөрүнүн негизинде балдардын туура, так сүйлөөсүнө жетишүү;

3. Окуучуларды сылык-сыпаа коштошуу аркылуу бири-бирине ак дилден жакшы каалоо-ниеттерди айтууга, билдирүүгө көнүктүрүү;

4. Окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык көркөм адабияттын үлгүлөрүнөн коштошуу адебин чагылдырган цитаталарды талдап-үйрөнүүгө машыктыруу;

5. Элдик макал-лакаптарда коштошуу адебин ылайык айтылган баалуу ойлорду талдоо.

Акылман ата-бабаларыбыз «Сөз кыпындай болсо да, тоодой күчү бар» дешип, эзелтен сөздүн-кудурет күчүнө таянып, балдарынын жүрүм-турум сүйлөшүү адебин жаш кезинен калыптандырып, тарбиялап, «*Жакшы бол, адептүү жүр, маанилүү, сылык сыпаа сүйлө*» деп үйрөтүп келишкен. Сүйлөө этике

тинин, кеп адебинин тилдик каражаттарынын бир тобу коштошуу-узатуу кырдаалы менен байланыштуу. Анткени, адамдар бири-бири менен ажырашарда, коштошордо сөзсүз түрдө өзүлөрүнүн ички жылуу сезимин, тилегин, каалоосун тилдик каражаттар жана мамилеси, маанайы аркылуу билдирет эмеспи. Саламдашуу сыяктуу эле коштошуу сөздөрүн да өз орду менен сылык-сыпаа, чын дилден айтуу – сыйлоонун, маданияттуулуктун белгиси болуп саналат.

Коштошуу адебинин да кишилердин жашына, чөйрөсүнө, кайсыл мезгилде ж.б. карай өз-өзүнчө мүнөздүү белгилери бар.

Окуучуларды коштошууда, бирөөнү узатарда чын ыкластан, таза дилден жакшы каалоо-ниеттерин кошо айтууга үйрөтүү, көнүктүрүү мугалимдин башкы максаты болуп саналат. Анткени, коштошуу адебинин турмуштук мааниси чоң. Коштошуу сөзү адамдардын кайра жолукканга чейин бири-бирине саламаттык, тынчтык, эсендик, жакшылык тилеп, сапарына, ишине, жашоосуна ак жол, ийгилик, оомат кылап, кайрадан амандык, кубаныч менен менен жүз көрүшүү ниетинде айтылуучу кеп адебинин каражаты десек болот. Атап айтсак, «саламатта калыңыздар», «саламатта барыңыздар», «жакшы туруңуздар», «жакшы барыңыздар», «кайыр кош», «кош болуңуздар», «көрүшкөнчө сак-саламатта болуңуздар», «жакшы барып келиңиздер», «тынч-аман болуңуздар» деген ушул сыяктуу айтылыштар. Булар адамдардын коштошордогу бири-бирине жөнөкөй гана мамилесин билдирет. Ал эми айрым адамдар элдик бай кеп үлгүсүн кеңири пайдаланып, коштошуу аземин көркүнө чыгара сүйлөшөт.

Мисалы:

– Жолуң шыдыр, жолдошуң Кыдыр болсун!

– Жакшы барып, жакшы кел,

Ай болуп, аман жүр!

– Жигиттин тири Шаймерден колдосун,

Жараткан Эгем жар болуп, Баабединдер коргосун!

– Кудайым өзү ак жолуңду ачсын!

– Сапарың байсалдуу болуп,

Аман-эсен жаркырап-жайнап,

Жеңиштүү кел!

– Жеңил барып, оор кел!

– Түнүңүз бейпил, уйкусуз таттуу болсун! ж.б.у.

Ошондой эле коштошуу мамилесин эч кандай сөз айтпай эле кыйымыл-аракет, жесттер аркылуу билдирсе да болот. **Мисалы:** колун кысуу, кол булгалоо, баш ийкөө ж.б.

Демек, коштошуу сөзү кишилердин кайра жолуу канга чейин саламаттык, тынчтык, эсендик, жакшылык тилеп, же сапарына, ишине ак жол, ийгилик оомат каалап амандык, кубаныч менен жүз көрүшү максатында айтылуучу кымбат сөз.

Коштошуу адебине карата көнүгүүлөр топтому

а). Коштошуу адебинде колдонулуучу фразалар.

– Саламатта барыңыз.

– Жакшы барыңыз.

– Тынч-аман болуңуздар.

– Жакшы жатып, жай туруңуздар.

– Жолуң болсун.

– Кайыр кош, ж.б.у.с.

б). Коштошуу диалогу.

1. Окуучу мугалимдин коштошкону:

– Саламатта калыңыз, эжсей.

– Саламатта болгула.

2. Курбу-дос балдар-кыздар:

– Жакшы бар, Айнура.

– Рахмат. Сен да жакшы жетип ал.

3. Жолго, сапарга жөнөгөн кишиге:

– Жолуң шыдыр болсун, аман жүр, кызым.

– Рахмат, айтканыңыз болсун.

же:

– Ак жол сага.

– Тынч-аман жүрүңүздөр.

4. Уктаар алдында:

– Түнүң бейпил болсун, чырагым.

– Жакшы жатып, жсай туруңуз.

же:

– Жакшы түш көрүп жатыңыз.

– Уйкуңуз таттуу болсун.

5. Конок узатарда:

– Кош келипсиздер. Аман-эсен үйүңүздөргө жетип келиңиздер.

– Кайыр кош. Тынч болуңуздар.

с). Коштошуу адаби жөнүндө ырды окуп, маанисин талдагыла.

Саламдашуу сыяктуу,
Коштошуу да салт болот.
Кош айтышып узатуу,
Адамдарга парз болот.

Айылдагы чоң апам,
Келген сайын узатам.
Белек камдап жолуна,
Коштошордо кубантам.

Узак жолдо көп жүргөн,
Аман жетсин деп тилейм.
Жакшы сөзүм дем берип,
Чарчабасын деп билем.

Сөздүктөр:

кош бол (-уруз) – до свидания – хайр
болуптур, кош бол – (ну), ладно, до свидания
болуптур, анда – всего хорошего – хайр, булмаса
жагымдуу сөз – приятные слова – якимли суз
ден соолук – здоровье – соглик, саломатлик
тилейм – желаю – тилайман

д). Аңгемени окугула, андагы бала унуткан нерсени силер да унутуп жүргөн жоксуңарбы? Өз оюңарды айтып талдагыла.

Абыл эмнени унутту?

Абылдын мектепке киргенден бери түйшүк көбөйдү. Эртең менен эрте туруш керек, сабакка барыш керек. сабактан келгенден кийин ата-энесин жардам берип, колу бошогон соң гана достору менен оюнга кетет. Ойноп жүрүп алып, сабакка да келдирденат. Кечинде «Кечки жомокту» да көрүүгү үлгүрүү керек. убагында уктабасаң, эртең менен эрт туруп көр...

Абылдын күндөлүк иши ушундай. Түйшүгү көп.

бала унутчаак да болот экен. Тигиге-буга, баарына жетишүү кыйын.

Ошондуктан, Абыл бирде дептерин унутат, бирде калемин унутат, бирде мойнуна байлаган галстугун унутат. Шымынын топчулугун унутуп шылдын да болот. Андыктан, ага чоң энесинин жардамы эң керек болду.

Сабакка кетип баратканда, чоң энеси:

– Абыл, балам, бүгүн эмнени унуттуң?– деп калат.

– А-а, – дейт ошондо гана,– китеп кабымды...

– Китепкабы жок да барабы сабакка?– дейт чоң энеси күлүп.

– Дагы эмнени унуттуң?– дейт анан чоң энеси жылмая тиктеп.

– Жок. Эч нерсемди... баарын китепкабыма салгам...,– дейт тыңсынып.

– Жакшы экен... дагы бир ирет эстечи, эмнени унуттусун...

– Эч нерсени, чоң эне, – дейт, анда Абыл ишенемдүү.

– Жо-ок, сен эң негизги бир нерсени унутуп жатасың. Эстечи?..– дейт чоң энеси небересин эркелете карап.

Ошондо Абыл бир нече көз ирмемге чоң энесине «эмнени унуттум экен?» дегенсип күлө багып каралды да:

– А-а, эстедим, чоң эне! Жакшы калыңыз,– деп мойнунан кучактап, эркелей бетинен өпкүлөдү.– Мен сабактан келгенче жакшы турунуз!

Эрке небересинин сөзүнө элжирей ыраазы болуп, Канышай чоң эне ак батасын берип, босогодон көптү көргөн көздөрү менен мээримдүү узата каралды.

(С. Рысбаев)

Сөздүктөр:

чоң эне – бабушка – катта она
небере – внучка – невара
унутуу – забывать (забыть) – унутмок
китепкап – портфель – китеп бошлик
жакшы калыңыз – до свидания – хайр
ыраазы болду – поблагодарить – рози булмок
мээрим – любовь, благоденствие – мехр
ак бата – – дува

е). Макал-лакаптардын маанисин чечмелегиле.

1. Карынын сөзүн капка сал.
2. Жакшы сөз – жандын ырысы, жаман сөз – жандын кылычы.

4-тема КАЙРЫЛУУ, КӨҢҮЛ БУРУУ АДЕБИНЕ ҮЙРӨТҮҮ

Өз ара мамиле түзүүдө, баарлашууда кеп адебинин бирдиги катары кайрылуу, көңүл бурдуруу өзгөчө гизги орунда турат.

Баарлашуучуга кайрылуу кырдаалын 2 аспектке бөлүүгө болот:

1. *Бейтааныш кишиге кайрылуу.*
2. *Тааныш кишиге (жакшы тааныш, жакын кишиге же жакын тааныш эмес кишиге).*

Бул эки топ менен баарлашууда кеп адебинин формуласын жана диалог түзүүнүн спецификасын тандоо өз алдынча айырмаланат.

Биринчи учурга эреже катары:

кайрылуу + билдирүү бөлүгүн (суроо, сураныч, ба)

яндoo ж.б.) камтыган минималдык диалог, жооп жана сылык-сыпаа мамиле мүнөздүү.

Мисалы:

- Кечиресиз, саат канча болду?
- Он экиге беш мүнөт калды.
- Рахмат.
- Эч нерсе эмес.

Экинчи учурга (тааныш адамга кайрылууга) жогорудагыдан тышкары мүмкүнчүлүк бар. Мында тааныш адамга кайрылуу менен узак мезгилге аңгемелешүүсү, кээде бул баарлашуу монологдук кепке жетүүсү мүмкүн. Ошондой эле, биринчи учурдан айырмаланып, жакын адамдар менен сүйлөшүүнүн аягын сылык-сыпаалыктын ритуалдашкан формуласын аз колдонобуз, кээде колдонбой калышыбыз да мүмкүн.

Мисалы:

- Апа-ата, мен досторум менен киного барып келгилеми?
- Макул, кеч калбай келгиле.
- Болуптур, жакшы калгыла.
- Жакшы бар, балам.

Же:

- Мээрим, бүгүн биз математика сабагында эжей берген маселени эч кимибиз иштей албай койдук. Бири-бирибизди карап коюп отурабыз да. Бир кезде эжей мындай дейт: ...

Тааныш жана бейтааныш кишилерге кайрылуунун белгилүү айырмачылыктарына байланыштуу ар бирин өз алдынча карап чыгалы.

1. Бейтааныш адамга кайрылуу

а). Көңүлүн бурдуруу. Бейтааныш адамдын көңүлүн өзүнө бурдуруунун эң көп колдонулган бирдиги болуп

Кечиресиз!

Кечирип коюңуз! сөздөрү эсептелинет.

Бул сөздөр жана сөз тизмектери көбүнчө жаңыдан таанышар же баарлашар адамга суроо берүү керек болгондо берилет: – *Кечиресиз, шаардын борборуна кайсы автобус барат?*; – *Кечирип коёсуз, сиздин бир нерсе сурасам болобу?* ж.б.

Кайрылууда «*кечиресиз*» сөзү көбүнчө «*кичи пейилдикке*» деген сөз менен коштолгондо, ал баарлашуунун сылык тонун ого бетер билдирип турат.

Мисалы: – *Кечиресиз, кичи пейилдикке айтып коюңузчу!*

Сылык кайрылуунун жогорку формасы дагы мындайча фразалар аркылуу билдирилет:

1. Тынчыңызды алганым үчүн кечиресиз, ...

2. Кичипейилдикке айтып коюңузчу, ...

Демек, кеп-сөз арасында *кечиресиз*, *мүмкүн болсо макул көрсөңүз*, *уруксат болсо*, *ылайык десеңиз*, *туура тапсаңыз* ж.б. ушул өңдүү кириңди сөздөр, сезимдиктери сырттан караганда анчалык таасирдүү болуп, көтөрүңкү, жылуу-жумшак илеп менен айтылбагандай сезилгени менен, кеп-сөзүбүзгө белгилүү даражада жагымдуу, жакшы маанай берип, сыпайыгерчиликти, ызааттуулукту билдирет. Майда-барак сезилип, кадыресе көрүнүш катары назарыбызга анчак түшпөгөнү менен, улуу-кичүүгө бирдей жагымдуу кулакка жумшак, жылуу угулат. Адамдын кичи-пейил, сылык-сыпайыгерчилигин, ички маданиятын жана кебинин адептүүлүгүн айгинелейт.

Кайрылуу адебине ылайык көнүгүүлөр топтому

а). *Кимдир бирөөгө кайрылууда төмөнкү сөздөрдү же фразаларды колдонсо болот.*

– Саламатсызбы?

– Кечиресиз...

– Сизге мүмкүнбү?

– Сизге кайрылсам болобу?

– Кичипейилдикке, айтып коёсузбу?

б). *Кайрылууда төмөнкүдөй диалогдорду колдонсо болот.*

1. – *Кечиресиз, саламатсызбы?*

– *Саламатчылык.*

– *Сизге киргенге мүмкүнбү?*

– *Уруксат кириңиз.*

– *Рахмат. Сизден бир нерсе сурайын дедим эле.*

– *Сураңыз...*

в). *Кайрылуу адебине үйрөтүүчү ыр саптары:*

Салам айтып оболу,

Анан узат суроону.

Улуубу же кичүүбү,

Же чоочуну болобу.

Сылык-сыпаа кайрылып,

Түшүндүрсөң иш жайын.

Кандай жумуш болбосун,

Аткарылат ал дайым.

Сөздүктөр:

Кайрылуу – обращение – мурожаат

Сылык-сыпаа – вежливый – одобли, хушму омалик

Улуу – старший – катта

Кичүү – младший – кичик

г). Төмөнкү педагогикалык кырдаалдарга ылайык кайрылуу адебине машыккыла.

1. Кошунандын үйүнө бир нерсе сурап барып калдың. Кыргызча кантип кайрыласың?

2. Башка бир мектепте окуган досунду издеп бардың, бирок таппай койдун. Ошол мектепте окуган бейтааныш баладан суроого туура келди. Алгач кантип бейтааныш балага кантип кайрыласың? д.у.с.

5-тема ТААНЫШУУ АДЕБИНЕ ҮЙРӨТҮҮ

Жакшыга жанаш, жамандан адаш

Таанышуу кырдаалы баарлашуучулардын ортосундагы байланышты, өз ара аңгемелешүүнү уландырат.

Сөздүктө «таанышуу» сөзү төмөндөгүдөй чечмеленет: *«таанышуу – бул бири-бири менен байланышы жүргөн, бирин-бири тааныган адамдардын ортосундагы байланыш; ушундай мамилелердин калыптанышы жана баиталышынын негизи»*. Таанышуу кырдаалындагы кеп адебинин бирдиги адамдардын анда аркы баарлашуусунун улантылышына кызмат кылат.

Таанышуу кырдаалы байланышууга кызыкдар адамдар арасында 2 түрдүүчө ишке ашат.

1. *Бирөө аркылуу таанышуу.*

2. *Үчүнчү тараптын (ортомчунун) жардамы, шарты менен эки адамдын таанышуусу.*

Таанышуу салты ар кайсы өлкөлөрдө ар түрдүүчө болот. Ал эми биздин кыргыз элинде болсо таанышууну

йык жогорудагы эки кырдаалы тең бирдей эле колдонулат. Айрыкча, жаштар улууларга караганда ортомчусуз таанышууну ыңгайлуу көрүшөт. Интеллигент адамдарга караганда жөнөкөй адамдар да тез жана оңой таанышып кете алышат. Демек, таанышуу адамдардын жаш курактык жана башка өзгөчөлүктөрүнө жараша болот экен.

Тааныштыруу адеби

Эгерде эки тарап (киши) таанышкысы келсе, анда алар көбүнчө кепте даяр куралган сөздөрдү пайдаланышат:

- Мен сиз менен таанышкым келет.
- Мен сиз менен таанышсам болобу?
- Мен сиз менен таанышсамбы дедим эле.
- Келиңиз, таанышып алалы.
- Тааныш болуп жүрөлү.
- Сиз менен таанышканга уруксат берсеңиз.
- Таанышууга уруксатпы?
- Өзүмдү тааныштырып кетүүгө уруксат бериңиз

Мисалы:

1. – Мен сиз менен таанышсамбы дедим эле. Аты-жөнүм Уланбек Акжолов. №5 мектептин 4-классында окуймун.

– Атың жакшы экен. Мыкты окуп, мыкты жигит бол.

2. Тааныш болуп жүрөлү. Айбек Стамов деген жигит мен болум.

Диалогдук бирдикте экинчи реплика – реплика-

реакция – өз ара таанышууга болгон ыраазычылыгы, канааттанууну билдирет.

◆ *Мен Сиз менен таанышканыма ыраазымын.*
◆ *Мен сиз менен таанышканыма абдан кубанычтамын.*

◆ *Сиз менен таанышканым мен үчүн кубаныч.*
◆ *Мен кубанычтамын.*
◆ *Экөөбүздүн таанышканыбызга абдан кубанычтамын.*

◆ *Сиз менен таанышканыма бактылуумун.*

Эгер мурда таанышып, бирок аны баарлаштардын бирөө унутуп калган болсо, экинчиси жооп катары төмөнкү фразалардын бирин колдонуп, эскертип салып койсо болот:

- ◆ *Биз таанышпыз ...*
- ◆ *Биз таанышкан болчубуз ...*
- ◆ *Мен сизди тааныйм ...*
- ◆ *Биз мурда жолукканбыз ...*
- ◆ *Сиз мени билесизби же тааныйсызбы?*
- ◆ *Мен сизди бир жерден көргөнсүйм ...*
- ◆ *Мен сизге мурда жолуккансыйм ...*
- ◆ *Сиздин өңүңүз мага тааныш учурап жатат ...*
- ◆ *Мен сиз жөнүндө уккам же билем ...*
- ◆ *Мага сиз жөнүндө айтышкан ...*

Жогорудагы фразалар таанышуу-баарлашуу кырдаалдарында эң эле көп колдонулат.

Мисалы:

- *Эже, кечиресиз, сиз мени тааныган жоксузбу?*
- *Тааный албай турам, садага.*
- *Мен Элдосмун да. Медербектин уулумун.*
- *А-а айланайын, тааныбай калганымды карачы.*

ТЫК- Эмне эле көзүмө ыманың ысык учурайт десе. Чоңой-
туңбу?

– Рахмат, эже. ж.б.д.у.с.

ныч- Бирөө аркылуу таанышууда кептик акт (речевой
акт) баарлашуучулардын бирин-бири улап сүйлөөсү
менен ишке ашат. Биринчи реплика эреже боюнча,
ортомчуга тиешелүү. Алар төмөнкүдөй:

та-

◆ Таанышып алыңыз ...

◆ Кичипейилдикке, таанышып коюңуз ...

◆ Таанышып коюңуз ...

гар-

◆ Таанышып алыңыздар ...

ка-

өске

Таанышууну ишке ашырууга чакыруудан кийин,
ортомчу эки кишинин аттарын атап же өздөрүнүн
айтуусу менен таанышууну улантат.

Мисалы:

1. – Таанышып алыңыздар, бул киши – Сулайман
Рысбаев агай. А бул киши – Кенжеке Эсеналиева.

– Мен таанышканыбызга кубанычтамын.

– Мен дагы абдан кубанычтамын.

2. – Кичипейилдикке, таанышып коюңузда.

– Асан Жакишылыков.

– Мээрим Баетова.

– Сиз менен таанышканыма ыраазымын.

– Мен да кубанычтамын.

пр-

3. – Досумбек Муратбеков, Аскарбек Үсөнбаев ме-
нен таанышып алыңыздар.

– Таанышканыбызга кубанычтамын.

– Мен дагы...

?

Ортомчусуз таанышуу учурундагыдай эле, ортом-
чу эки кишини тааныштырууну каалагандыгын бил-
дирет:

ы.

◆ *Мен сизди + зат ат. – жандооч менен тааныштыргым келет.*

◆ *Мен сизди + зат ат. – жанд. менен тааныштырсамбы деп турам.*

◆ *Мен сизди + зат ат. – жанд. менен тааныштырууну ылайык көрүп турам.*

◆ *Сизди + зат ат. менен тааныштырууга уруксат этиңиз.*

◆ *Зат ат. + менен тааныштырып коюуга уруксат бериңиз.*

Эреже боюнча, таанышуу кырдаалы ар кандай жест, мимикалар менен коштолот. Мында, негизинен кол менен жаңсап, каш серпип, жылуу көз карашы жүзү менен, баш ийкөө ж.б. жест, мимикаларды колдонсо болот.

Таанышуу, тааныштыруу адебине ылайык көнүгүүлөр топтому

а). Таанышууда колдонулуучу фразалар:

◆ *Саламатсызбы?*

◆ *Таанышып алсак болобу?*

◆ *Мен сиз менен таанышайын дедим эле.*

◆ *Мен сиз менен таанышууну самап жүрөм.*

◆ *Менин аты-жөнүм Айгүл Батыркулова. А сиз дикичи?*

◆ *Сиз менен таанышууга мүмкүнбү?*

◆ *Мен сизди апам менен тааныштырайын дедим эле ...*

б). Таанышуу, тааныштыруу диалогу. Төмөндөгү сылык таанышуунун үлгүлөрүн окугула. Бири-биринер менен сылык таанышууга машыккыла.

1. – Саламатсызбы, кечиресиз, сиздин атыңыз ким?
– Менин атым Максат. А сеникичи?

– Мен Эрмекмин.
– Сиз канчанчы класста окуйсуз?
– 7-класста окуйм.
– А мен 3-класста окуйм.

2. – Таанышып алгыла, бул – менин классташым.
Аты – Элдос.

– А менин атым Аппаз.
– Бекбол мен болом.
– Таанышканыбызга мен кубанычтамын.
– Мен дагы.

3. – Саламатсыңарбы, балдар.
– Саламатсызбы.

– Мен силердин кыргыз тили, адабияты боюнча
жүйөңөр болом.

Атым – Айгүл. Фамилиям – Батыркулова. Силер да
атаарыңарды айткылачы.

– Менин атым – Ширин.
– А менин атым Фарход.

4. – Кечиресиз, алгач таанышып алалы, сиздин аты-
жөнүңүздү билбейт экенмин.

– Мен – Роза Жаанбаевамын. №5 гимназияда шитейм.
– А мен болсо, Асанбек Абдиевмин...

Суроолор:

1. Дагы да кантип сылык таанышууга болот? Өзүңөр
уланткыла.

в). Таанышуу адеби жөнүндө ырларды окугула.
Ким жана эмне өз атын кантип айтып таанышат экен?
Талдап айтып бергиле.

Ким кандай дейт?

1. Чымчыктын атын сурасаң:

– Чыйп, – дейт.

Чычкан атын айталбай:

– Чыйк, – дейт.

Күчүк атын айталбай:

– Борс, – дей.

Орой атын айтпастан:

– Корс, – дейт. (Т. Кожомбердиев)

2. Чоочун адам жолукса,

Жолдош болбо, таанышпай.

Башкаларды сураба,

Өзүңдү айтып таанытпай.

Аталардын эзелтен,

Тааныштары көп болгон.

Конок кылып үйүнө,

Кол алышып дос болгон. (Г. Казыбай кызы)

Сөздүктөр:

таанышып алалы – давайте познакомимся – таниши
олайлик

сенин атың ким? – как тебя зовут – сенинг исмиң ким

корс, орой – грубый – купол, дагал

тааныш – знакомый – тониш

чоочун – незнакомый – бейтониш

конок – гость – мехмон

дос – друг – дуст

г). *Макалдардын маанисин чечмелеп жаттап алыгыла. Өз кебиңерде колдонуп сүйлөгөңгө аракет кылыгыла.*

- Жакшыга жанаш, жамандан адаш.
- Атаң барда жер тааны, атың барда эл тааны.

6-тема ТЕЛЕФОНДО СҮЙЛӨШҮҮ АДЕБИНЕ ҮЙРӨТҮҮ

Телефон аркылуу сүйлөшүүнүн өзүнө ылайык жаш-жобосу, эрежеси бар. Ошондуктан, анын кеп-адебиндеги калыптанган бирдиктерине өзгөчө маани берүү зарыл.

Алгачкы сүйлөшүүгө берилген сигнал – телефондогу шынгыраганы. Андан кийин трубканы алган кийинки адамдын кайрылуу репликасы айтылат:

- *Алло*
- *Да*
- *Угуп жатам.*
- *Мен угуп жатам.*
- *Сизди угуп жатам.*

Бул учурда телефон чалган киши алгач сылык саялашып, же кечирим сурап, андан соң өзүнө кечирим сураган адам менен сүйлөшүүгө уруксат сурайт.

Мисалы:

- *Саламатсызбы, Нурбек менен сүйлөшсөм болобу?*
- *Кечиресиз, бул Нурай Султановна бекен?*

Эгерде номерден жаңылып калса, анда сөзсүз кечирим суроосу зарыл. Бул жөн гана сылыктык үчүн айтылган жасалма сөз эмес, биз, чынында, бирөөнүн тынчын алып койдук да.

Мисалы:

1. – *Саламатсызбы, мен Заря Мамбетова менен сүйлөшө аламбы?*

– Сиз номерден жаңылыштыңыз.

2. – Кечиресиз. Бул баланча номер эмести.

– Жок. Башка номер...

Телефонду тактоо репликасына жооп түрүндө төмөндөгүдөй сөз, же фразалар аркылуу сылык жооп берүү керек. Эгер туура чалган болсо:

◆ *Ооба.*

◆ *Ооба, сиз жаңылышкан жоксуз.*

◆ *Туптуура чалдыңыз.*

◆ *Ооба, бул менмин.*

◆ *Бул менмин*

◆ *Мен сизди угуп жатканыма кубанычтамын* – деген жооп берүү туура болот.

Эгер туура эмес чалып алса, анда да сылык-сыпаганга уккулуктуу, жумшак үн менен «*кечиресиз*» деген сөз менен баштап жооп берүү керек:

◆ *Сиз жаңылыштыңыз.*

◆ *Сиз номерден адаштыңыз.*

◆ *Сиз туура эмес номерди тердиңиз.*

◆ *Сиз башка жакка чалып алдыңыз.*

◆ *Сиз башка жакка түшүп калдыңыз.*

◆ *Сиз кайсы номерге чалдыңыз?*

◆ *Сиз кайсы жакка чалып жатасыз?*

◆ *Бул Асел Илимовна эмес. ж.б. у.с.*

Телефондо сүйлөшкөндө эч качан сөздү: «*Сүйлө жаткан ким?*» – деген суроодон баштоо туура эмес.

Эгерде трубканы башка бирөө алса, анда чалган адам өзүнө керектүү адамды телефонго чакырып берүүсүн өтүнүшү керек. Бул учурда «*кичи пейилдикке*», «*мүмкүн болсо*», «*сураныч*», «*чакырып бере алысызбы*», «*уруксатпы*» деген сыяктуу сылык-сыпаган сөздөрдү колдонуу менен айтса, уккулуктуу да, жа

тымдуу да угулат. Албетте, саламдашуу кайрылуу-
дагыдай эле телефон аркылуу сүйлөшүүнүн баштап-
кы репликасы болот.

Мисалы: – *Саламатсызбы, кичи пейилдикке, Мээ-
римди чакырып коёсузбу?*

Эгерде трубканы алганда, башка бирөөнү чакыр-
ган болсо, анда «азыр», «күтө туруңуз», «бир мү-
нөткө», «азыр чакырам» ж.б. ушул сыяктуу жооп кай-
таруу менен тез арада ошол адамды чакырып берүүгө
шашылыш керек. «Бул ким?», «Эмне жумушуңуз
бар?», «Эмне максат менен чалдыңыз?» деген суроо-
лорду берип, такый берүү маданиятсыздык болуп
эсептелет.

Ал эми телефонго чакырып берип жаткан ортом-
чу адамга үчүнчү жактагы киши сөзсүз «рахмат»,
«азыр барам», «рахмат, баратам» деген сыяктуу ыра-
зычылыгын билдириши абзел.

Эгер чакырган адамы жок болуп калса, анда «Ал
азыр үйдө (жумушта) жок», «Ал азыр жок», «Ал
кечирээк келет», «Бир аздан кийин чалыңыз», «Кечи-
рээк телефон чала аласызбы?» деген өңдүү жооп
берүүсү туура.

Мисалы:

1. – *Саламатсызбы, Дилноза менен сүйлөшө аламбы?*

– *Ал азыр үйдө жок эле. Бир сааттан кийин чала-
сызбы?*

2. – *Саламатсызбы?. Вера менен сүйлөшкөнгө урук-
сатпы?*

– *Саламатчылык. Вера үйдө жок эле. Кийинчерээк
чаласызбы? Ага эмне деп коюш керек эле?*

– *Бул мен – Лена. Кечинде кайра чалам, айтып кою-
узчу.*

Телефон аркылуу сүйлөшүүнүн сонунда сылык коштошуу керек. Мында «сөзүмдү айтып бүттүм», «сөзүм соңуна чыкты», «жакшы жүр», «саламатта бол», «көрүшкөнчө» деген сыяктуу фразалар эки тараптан тең айтылышы керек.

Мисалы:

1. – Болуптур анда, жакшы жүр, Элнура. Көрүшкөнчө.

– Саламатта бол, Нуризат.

2. – Сөзүмдүн соңуна чыктым. Жолугушканга чейин.

– Жакшы жүр. Телефон чалып тур.

**Телефондо сүйлөшүү адабине
үйрөтүү боюнча көнүгүүлөр топтому**

а). Телефондо сүйлөшүү адабине ылайык диалогдорду окугула.

Өзүңөр да ушул сыяктуу диалогдорду түзгүлө.

1. – Алло, бул Ритабы?

– Ооба, бул менмин.

2. – Саламатсызбы, Алтын эже менен сүйлөшсөң болобу?

– Саламатчылык. Албетте, болот.

3. – Кечиресиз, Асан Үмүтовго мүмкүн бекен?

– Ооба, азыр.

4. – Менин сүйлөшөр убактым бүттү. Эми сен менен коштошом.

– Телефон чалганыңа рахмат. Саламатта бол.

5. – Сөзүмдү бүтүрөйүн. Кош бол.

– Тынч-аман бол. Дагы телефон чалып тур.

6. – Угуп жатам.

– Феруза менен сүйлөшсөң болобу?

– Сиз кайсы номерге чалып жатасыз? Бул жерде Феруза жашабайт.

– Кечиресиз, бул номер 56-87-95 эмести?

– Жок, андай эмес, сиз жаңылышып жатасыз.

– Кечирип коюңуз.

б). Төмөнкү педагогикалык кырдаалдарга ылайык адептүү сүйлөшүүгө машыккыла.

◆ Улуу киши телефон чалды да, атаңды сурады ...

◆ Бирөө жаңылышып силерге телефон чалды ...

◆ Сен курбуңа телефон чалсаң, трубканы анын апасы алды ...

◆ Апаңды бирөө телефон чалып сурады, бирок ал үйдө жок эле ...

г). Телефондо сүйлөшкөндөрдүн сөздөрүн окугула. Булар сылык сүйлөштүбү? Кандай болгондо алар сылык сүйлөшөр эле? Телефондо кантип сылык сүйлөшсө болот?

Телефондо

Бала: Алло, сен кимсиң?

Кыз: Сизге ким керек эле?

Бала: Жок, сен кимсиң деп жатам?

Кыз: Кечирип коюңуз, сиз адегенде учурашып, ким экениңизди тааныштырып, анан өзүңүзгө ким керек экендигин айтпайсызбы?

Бала: А-а, кечирип коюңуз. Бул үй Асандын үйүбү? Мен Бектурмун, Асандын досу болом ...

д). Аңгемени окугула. Андагы телефон аркылуу сүйлөшүү адебине көңүл бөлгүлө.

«Кечирип коюңуз»

Абыл досу Кутмандын үйүнө телефон чалып кирди.

– А-ло, бул ким?– деп суроо узатты. Жооп берген адам Кутман досунун атасы өңдөндү, үнү жоон жашы улуу, салабаттуу кишидей туюлду. Ошондой экенин билип-туюп турса да, Абыл кебелбестен «Бул ким?» деп сурап жатканынан адегенде уялдады.

– Сизге ким керек?– деди алиги «улуу, салабаттуу адам». Анын минтип «сиз» деп кайрылып отурганы Абылдын күлкүсүн келтирди.

«Кызык киши го, – деп ойлонду ал, – мен бала болсом, анан мени «сиз» дегени кызык...»

– Мага Кутманды чакырып койгулачы...– деди Абыл чаңкылдап.

– Кечирип кой, уулум, Кутман сабакка даярданып жатты эле. Сиз өзүңүз ким болосуз?– деди тиги «улуу киши»,– Мен анын атасы болом. Эмне деп коёюн.

Абыл эми гана өзүнөн улуу адам менен телефондо осол сүйлөшүп жатканынан уялып кетти. Ошол үчүн өзүнүн ким экенин айталбай, тартынчактай калды.

– А-а... кечирип коюңуз... Мен Кутмандын досунун. Атым– Абыл...

– О-о, кечирим сураганды билген жакшы бала турбайбы? Мен азыр досунду чакырып берейин, күтө тур, балам...

«Ырас эле кечирим сурапмын...» деп ойлоп, тердеп чыккан чекесин аарчып алды...

(С. Рысбаев)

Сөздүктөр:

кечиресиз – извините – кечирасиз

телефон чалды – звонил (-а) – телефон чолди

кызык киши – интересный человек – кизик одам

осол, копол – грубый – купол, дагал
уялды – стеснялся – уялди
дос – друг – дусти
чакырып берүү – приглашать, вызвать – чакирип берив

7-тема СЫЛЫК МАЕКТЕШҮҮ АДЕБИНЕ ҮЙРӨНҮҮ

Орус, өзбек мектептеринде кыргыз тилин окутуу-
н башкы максаты – жаңы үйрөнгөн окуу материа-
лын речинде колдонуп, ал тилде сүйлөшө билүүгө
машыктыруу. А сүйлөшө билүү деген илимий жак-
тан алганда диалогдук речке көнүгүү болуп саналат.

Диалогдук речке үйрөнүү – бул мугалим менен
окуучунун күн сайын мамилелешүүсүнүн тилинен
ашталып, сабактагы окуу маеги (диалогу) менен
тантылышы, андан кийин турмуштук түрдүү кыр-
даалдарда сүйлөшө билүүгө калыптануусу менен
кыйынтыкталат. Ошондуктан, маектешүү дегенде
көн гана суроо-жооптордун жыйындысын эмес, про-
лемалуу кырдаалдык мүнөздөгү турмуштук маек-
тешүүлөргө окуучуларды машыктырып отурушубуз
максатка ылайык. Ушундай кырдаалдык жагдайлар
ана тил үйрөнүүгө негизги таяныч жана анын ачкы-
чы боло алат.

*Методист В.А.Скалкин пикир алышуунун он жети
түрүн белгилеген.* Алардын айрымдары төмөнкүлөр:

а). маектешине бир нерсе тууралуу маалымат берүү
алдыда боло турган саякат, жаңы кинофильм,
үйөрман болгон командасынын жеңиши, ж.б.);

**б). өзү кызыккан бир нерсе тууралуу сурап маа-
ымат алуу** (математикадан эмне тапшырма берил-

ди, футболдо мектеп командасы кандай ойноду ж.б.);

в). жолдошун бир нерсе туурасында туура пикирде экендигине ишендирүү (ал кабыл алган чечиминен кайтпоосу жөнүндө сунуш айтуу);

г). талкуу үчүн кандайдыр бир маселени сунуш кылуу (кышкы каникул – окуу жылынын эң жакшы мезгили);

д). кандайдыр бир окуяга, же кандайдыр бир проблемага карата жеке мамилесин билдирүү (класстын ынтымагын сактап калуу үчүн тез арада класстын жыйналыш өткөрүү керектиги);

е). стандарт кырдаалга жараша речтик иш-аракетти аткаруу (мугалим менен учурашуу, киного билет алуу);

ж). сүйлөшүп жатып, жооп түрүндөгү репликаны айтуу (макул болуу, эки ойдо калуу, баш тартуу ж.б.).

Бир нерсе жөнүндө маектеше билүү, талкуулаша билүү – бул искусство. Өз ара маектешүүдө, талкуулашууда сылык сүйлөшө билүүгө аракет кылуу керек. Эч качан бирөөнүн сөзүн бөлүп, же өз оюн башкаларга таңуулай бербөө керек. Аңгемелешип жатканда кимдир бирөөгө карата «*Сен чолок акылсың*», «*уяты жок*», «*эгоист*» деген сыяктуу жаман сөздөрдү айтуу, шылдындагандай көз караш менен карап, орой мамиле жасоо маданиятсыздык.

Жолдоштук кырдаалда аңгемелешип жатканда сенин оюңа төп келбеген, сен ынанбаган нерсе жөнүндө сөз болуп калса «*калп!*», «*эмне?!*», «*сен эмнени билет элең?*» деген сыяктуу сөздөрдү айтпастан, тескерисинче, ушул эле сөздөрдү «*менимче*», «*кечи*

рип коюңуз, мен уга албай калдым», «мен анча түшүнө албай калдым» деп сылык сүйлөшүү туура болот.

Сылык маектешүү адебине карата көнүгүүлөр топтому

а). Сылык маектешүү диалогу

1. – *Кечиресиз, мен сиздин сөзүңүзгө толук түшүнө албай калдым.*

– *Эч нерсе эмес. Кайра баштан түшүндүрөйүн анда.*

2. – *Кечирип коюңуз, мен сиздин бул пикириңизге каршымын.*

– *Эмне болуп кетти?*

3. – *Менимче, бул ишти мындайча баштасак болот...*

– *Туура айтасыз.*

4. – *Сенин бул кылган ишиң эч бир туура эмес...*

– *Кечирип кой, сен мени азырынча түшүнө элексиң...*

б). Төмөнкү педагогикалык кырдаалга карата сылык маектешкиле.

– *Ата-энеңер менен мектеп турмушу жөнүндө маектешүүдө.*

– *Спорттук оюндардын жыйынтыгы жөнүндө маектешүү.*

– *Класстык чогулушта окуучулардын билим деңгээли жөнүндө маектешүү.*

в). Аңгемени окугула. Андагы окуяга карата өз оюңарды айтып, аңгемелешкиле.

Жылуу сөз

Түшкү тамактанууга шашыла басып, Аскат ашканага кирди. Кезек күткөн эл жыкжыйма экен. Ке-

зектин акырына барып турду. Курсагы абдан ачкандыктан, чыдамы түтпөй баратты. Улам астыдагылар бириндеп суюлуп, акыры кезек Аскатка жетти. Ал подноско койгон тамагын көтөрүп алып, шашып орун издеди. Бир столдо жалгыз киши тамактанып отуруптур. Ошол столго барып, тамагын, компотун эки кесим нан салынган тарелкасын койду. Тиги отурган киши карбаластаган бу баланы көз кыйыгы чменен карап койду. Эч нерседен бейкапар Аскат отургучту жылдырып, жайлуу отурлу да, шашыла тамагын иче баштады. Бет маңдайындагы киши үстөлдөшүн кез-кез карап коюп, тамактанып жатты. Бир кезде жанагы киши тамактанып бүтүп, бошогон тарелкаларын акырын салыштырып болуп, Аскатка жылуу жүзүн үйүрдү да:

– Тамагыңыз таттуу болсун, чоң жигит. Жакшы калыңыз, – деди да, жай басып чыгып кетти.

Аскат ичип жаткан тамагын оозунан алдыргандай эле болду. Өзүнөн мурда түштөнүүгө отурган үстөлдөшүнүн жанына салам-сааты, уруксаты жоготпашкалактап отура калган одонолуугун эми гана байкап, онтойсуздана түштү.

Сылык-сыпаа сөз айтып чыгып кетип бараткан тиги кишинин артынан көз нурун жиберип, өзүн осок сезип, уялып отуруп калды.

Көрсө, таанышкабы, бейтааныш адамгабы, адамдан бир ооз эле жылуу сөз керек турбайбы?..

(Б. Абдухамидова)

Сөздүктөр:

сылык – вежливый – силик
маек – беседа – сухбат

ашкана – столовая – ошхона
жылуу сөз – вежливое слово – силик суз
уруксат – разрешение – рухсат
тааныш – знакомый – таниш
бейтааныш – незнакомый – бейтониш

г). Ырды окуп, маанисин талдагыла.

Сөзүңүз кызып бүтпөгөн,
Уккан сайын күчтөнөм.
Сүрдөбөй берип суроону,
Сүйлөшкүм келет сиз менен.

Атанын сөзү – акыл сөз,
Эненин сөзү – асыл сөз.
Көнүл коюп тыңшасаң,
Жүрөгүңө жакын сөз.

Улуунун сөзүн угуп ал,
Көнүлүңө түйүп ал.
Маани берип баарына,
Маектешип билип ал. (...)

Сөздүктөр:

атанын сөзү – слова отца – отанинг сузи
эне – мама – она, ойижон
улуу – старший – катта
маек – диалог – субхат

8-тема ЧАКЫРУУ АДЕБИ

Чакырган жерден калба, Чакырбаса барба.

Башка бир адамды өзүнө же кандайдыр бир иш-аракетке чакырууда да анын адептик жол-жоболорун колдонуу керектиги практикада белгилүү. Сылык чакыруу да адамдын көңүлүн буруунун бир түрү. Орой чакыруу адамдын көңүлүн иренжитет. Демек ал кайсы бир иш-аракеттин башаты болуу менен анын андан аркы ийгиликтүү болуусун шарттайт. Ошондуктан, чакырууда колдонулуучу сөз каражаттарын кепте туура колдонгон оң.

Мисалы, сылык чакырууга мындай кеп үлгүлөрүн келтирип көрөлү:

– *Келиңиз.*

– *Урматтуу ... биз сиздин келишиңизди күтүп жатабыз.*

– *Сиздин келип кетишиңиз өтүнөбүз.*

– *Сизди мектептеги жыйынга катышууга чакырабыз.*

– *Келип, үйгө мейман болуп кетиңиз.*

– *Биздин дасторкондон даам сызып кетиңиз.*

Демек, мында «сиздин ...», «күтүп жатабыз», «өтүнөбүз», «чакырабыз», «мейман болуп кетиңиз», «даам сызып кетиңиз» ж.б. сөз каражаттары адамды сылык кайрылуу менен, анын көңүлүн буруп, өз арамилени сөз аркылуу бекемдөөгө, мындан нары да турукташтырууга багыттап, урмат-сыйын көрсөтүп жатат.

Ал эми төмөндөгү:

– Эй, бери кел.

– Бери кел деп жатам.

– Бери бас.

– Эй, келесиңби? Качан келесиң?

– Эй, тез кел. ж.б. ушул сыяктуу чакыруу учурун-

да кичүү адамга болсун орой кайрылуу экендигин неге оңой эле байкоого болбосун.

Чакыруу тааныш, бейтааныш жана улуу-кичүү адамдарга карата кайрылууда да бири-биринен айырмаланып турары анык. Ошентсе да, кандай учурда болсун, улуу-кичүүгө да, тааныш-бейтаанышка да ар дайым сылык кайрылып, чакырууга көнүгүү керек. Бул, албетте, кенже жаштагы балдарга айрыкча зарыл.

Чакыруу сураныч сыяктуу ар кандай шартта кездешет. Чакырууда «кимди чакырат», «кайда чакырат», «кайда чакырат», «чакыруунун максаты эмне», «эмне үчүн чакырат», «кайсыл убакытка» ж.б. шарттары даана так айтылып, даана белгилениши зарыл.

Чакыруу адебинде да сылыктыктын ар түрдүү даражасы көрүнөт.

Лексико-семантикалык жактан чакыруу адеби, жалпысынан, «чакыруу» этиш сөзү менен айкалышып келген фразалар аркылуу айтылат.

(Мен) сени (сизди) ... чакырам

Мен сени (сизди) ... чакыргым келет.

Мен сени (сизди) ... чакырайын дедим эле.

Сени (сизди) ... чакыргым келди эле.

Сени (сизди) мен ... чакырайын.

Мисалы: Сизди конокко чакырам. Сизди ишемби күнү концертке чакыргым келди эле. Сизди дем алышта дачага чакырайын дедим эле.

Башка кеп адебинин түрлөрүндө көрүнгөндөй чакыруу адебинин стилдик жактан жогорку эквиваленти төмөнкү сөздөр менен кошо билдирилет: «уруксат берсеңиз», «мүмкүн болсо» ж.б.

Мисалы: Сизди жолугушуу кечесине чакыруу уруксат берсеңиз. Мүмкүн болсо, сабактан кийин экөөбүз жолуксак.

Чакырууда, жогоруда айтылгандай, сөзсүз түрдө чакыруунун максаты, орду, убактысы айтылат.

Мисалы: Кечинде биздин үйгө келип чай ичип кетиңиз. Эртең менин туулган күнүмө келиңиздер. Сизге бийге чакырууга уруксат этиңиз. Жүрүңүз, паркка барып, эс алып келели.

Чакыруу адебине ылайык көнүгүүлөр топтому

а). Диалогдорду окугула. Сылык чакыруу адебин үйрөнгүлө.

1. – Эжеке, сизди кечинде концертке чакырайын дедим эле.

– Макул. Рахмат.

2. – Жүрүңүз, паркта чогуу басып, сейилдеп келели.

– Ырас болбодубу. Мен каршы эмесмин.

3. – Айбек, бүгүн Абылдын ден-соолугун сурап келбейлиби. Ал ооруп, үйүндө жатыптыр.

– Сөзсүз баралы. Мен укпаптырмын.

4. – Чоң ата, чоң эне, эртең биздин үйгө барып дагы сызып кеткиле.

– Макул, айланайын, баралы.

5. – Мээрим, бүгүн зоопаркка баралычы, макулбу э?

– Кечирип кой, Гүлай, менин колум бош эмес. баралбайм го.

6. – Достор, баарыңарды эртеңки туулган күнүмө чакырам. Сөзсүз келгиле, суранам.

– Албетте, барабыз.

б). Төмөнкү педагогикалык кырдаалга карата чакыруу адебине машыккыла.

– Класстын ынтымагын сактоого чакыруу...

– Тоого чыгып, эс алып келүүгө чакыруу...

– Мектепте өтүлүүчү салтанаттуу кечеге кимдир бирөөнү чакыруу...

– Ата-энеңерди мектепте өтүлүүчү чогулушка чакыруу...

в). Аңгемени окугула. Андагы чакыруу адебине көңүл бөлгүлө.

Айгүл жана Гүлкайыр

Кичинекей Айгүл куурчагын көтөрүп, үйдөн чыкты. Арык бойлоп басып келе жатып, апакай гүлүн ачкан гүлкайыр гүлүнө көзү түштү. Гүлкайыр аны өзүнө чакырып жаткандай туюлду.

«Айгүл, келчи менин жаныма. Бир аз эс алып, сүйлөшүп отуруп кетчи».

«Макул, Гүлкайыр эже, атайын сизге келаткам».

«Ырас болбодубу, сүйлөй отур».

«Кичинекей кызымды көтөрүп алып, сиздин үйүнүздү араң издеп таппадымбы».

«Туура кылыпсың, кел эми экөөбүз чай ичип, тамак жасап жейли».

«Жок, эже, анча көп отурганга убактым жок. Үйдө уюм саан болуп, камырып ачып калды го. Эртелеп кетейин».

«Эми кеч болуп кетпедиби. Түнөп эле калбайсыңбы?»

Кечке басып, ары-бери убараланып чарчаган Айгүл Гүлкайыр эжесинин көк чөп «төшөгүндө» миреп уктап калды. Бир кезде апасы аруу кызын көрүп калып, акырын көтөрүп алып, үйүнө жөнөдү.

(С. Рысбаев)

Сөздүктөр:

чакыруу – приглашение – чакируу

гүл – цветок – гул

кел – приходи – кел

макул – согласно, ладно – макул

уруксат – разрешение – рухсат

уруксатпы – можно ли – рухсатми

2). *Макалдарды маанисин чечмелеп, түшүнүп алыла.*

1. Чакырган жерден калба, өзүң басып барба.

2. Чакырылбаган конок шыпырылбаган жерге отурат.

9-тема СУРАП АЛУУ, СУРАП БИЛҮҮ АДЕБИ

Жылуу сөзгө жылан да ийнинен чыгат.

Буюмду сурап алуу же бир нерсе тууралуу маалыматты сурап билүү да адамдардын арасында адептик жана жүрүм-турум эрежелерине жараша ишкери ашырылат. Ал мамиле сөз же сөздөрдүн тизмеги менен туюнтулуп, ар бир адамдын мамилелешүү учурундагы адептик сапатын да билдирбей койбойт.

Ошентсе да, адамдардын өз ара мындай мамилеси алардын кебинин да адебин билгизет. Кеп аркылуу алардын мамилеси ишке ашырылат. Буюмду да сөз менен атап, аны сурап алуудагы сылык же сенек мамилеси да сөз менен ишке ашат. Ошондуктан, буюмду нерсени сылык сурап алуу адебин балдар кенже жашынан тарта билип чоңоюусу парз.

Эч качан орой мамиле жасап, орой сөз айтып бирөөдөн бир нерсе ала албастыгын балдардын түшүнгөндүгү он.

Мисалы: *Классагы кээ бир бадардын адептүү жана адепсиз мамилесин чагылдырган сылык же сылык эмес түрдө буюмду сурап алуу учурун мисалдар менен окуп көрөлү.*

1. Сылык эмес формасы:

– *Эй, Эрмек, китебиңди бер мага.*

– *Асан, тобуңду мен алам.*

– *Асел, мага чай куюп бер.*

– *Касым, саат нече болгонун айтып кой.*

Бул сүйлөмдөрдө «*эй, китебиңди бер мага*» деп орой кайрылып, орой сураса, «*тобуңду мен алам*» деп эч сураксыз буюмду алууну көздөп жатат. Же болбосо, кыз кишиге, «*чай куюп бер*» деп, орой кайрылып жатса, сонку сүйлөмдө «*саатты айтып кой*» ороңдоп сураганы эң эле адепсиздик экени көрүнүп турат.

2. Сылык формасы: (жогоркулар менен салыштырып окуйлу)

– *Эрмек, мүмкүн болсо, китебиңди бүгүнгө берип турчу.*

– *Асан, тобуңду бир аз ойноп турсам болобу?*

– *Асел, мага чай куюп берчи?*

– *Касым, кичи пейилдикке саатты айтып коёсуңбу?*

Ушул сыяктуу маалыматты сурап билүү да жогорукудай эле адамдардын өз ара мамилеси сөз менен туюнтулат. Ал да калыптанган, өзүнө мүнөздүү сөз каражаты бар мамиле адебин билгизет. Ошондуктан балдарга маалымат жөнүндө сурап-билүү адеби да сурап-алуудан кем калышпайт. Мындай мамиле адеби менен адамдардын арасы жакындайт же алыстайт.

Мисалы:

1. Сылык эмес түрү:

– Эй, байке, сен сабакка даярдандыңбы?

– Апа, сен жумушка канчада жөнөйсүң?

– Мага баш оорунун дарысы керек. Барбы ошол дары?

Буларда да «эй, байке», «апа, сен жумушка канча жөнөйсүң?» деп улууларга адепсиз кайрылып, «мага ... керек», «барбы?» деп сурап-билүүнүн өзү адепсиздикти билгизерин түшүндүрүп, орой сөздөрдүн ордуна сылык-сыпаа сүйлөп, өз ара мамилени жылуу маанайда жүргүзүүгө балдарды кичинесинен үйрөтүү зарыл.

а). Маектешүүнү окугула. Бири-бириңерге сылык сүйлөөгө машыккыла.

1. – Эжеке, мага балмуздак сатып бериңизчи.

– Макул.

2. – Бермет, мага карандашыңды берип турасыңбы! Мен сүрөт тартып алайын.

– мейли, алып ту.

3. – Кечиресиз, концерт саат канчада баиталарын айтып коёсузбу?

– Саат 5тен 30 мүнөт өткөндө баиталат.

4. – Эжсей, мен тапшырманы түшүнбөй калдым.
Эгер мүмкүн болсо, кайра түшүндүрүп берсеңиз.

– Болуптур, көңүл коюп угуп тур.

б). Төмөнкү педагогикалык кырдаалдарга карата сурап алуу, сурап билүү адебине ылайык өз ара аңгемелешкиле.

• Шаардын борборуна баруучу транспортторду сурап билүүдө.

• Дүкөнчүдөн кийимдердин баасын сурап билүүдө.

• Китепканадан керектүү китепти сурап алууда.

в). Ырды окугула, маанисин чогуу талдап, түшүнүп алгыла.

1. Уурдап алган уят иш,
Уурдап албай, сурап ал.
Уруксатын алган соң,
Керек болсо курап ал.

Кыргыз эли март келет,
Сураганын бат берет.
Унутпайлы, эстейли,
Уурдап алып кетпейли.

2. Уят эмес эч качан,
Билбегенин сураган.
Улуу иштерди адамдар,
Сурап билип улаган.

Орондобой, кыйкырбай,
Иштин жайын сурайлы.
Аталардын бүтпөгөн,
Чоң иштерин улайлы.

(Г.Казыбай кызы)

г). Ангемени окугула, суроолорго жооп бергиле.

Нургүл

– Эжеке, алма жейм. Алма берчи.– деди Нургүл эжесине. Текчеде табакта алма бар болчу. Ошону көрүп, жегиси келди. Эжеси Нургүлгө бирди берди да:

– Чыныны таза жуугандыгың үчүн гана берем...– деп, ага кызылынан тандап берди.

Нургүл алманы бат эле жеп койду да, кайра келди.

– Эже, дагы жегим келип атат...

Эжеси синдисин карап турду да, анын көңүлүн кыйбай, дагы бирди алып берди. Кышында кайдагы алма. Апасы Нооруз майрамына деп даярдап жүргөн. Эми «тентек» Нургүл аны ойлобой атпайбы. Муну билсе, апасы урушат го.

– Бакытка көрсөтпө. Көрсө, ал дагы жейм деп ыйлайт...– деди, үшкүрүнүп анан эжеси.

– Макул, эже, Бакыт тиякта ойноп жүрөт. Көрсөтпөйм,– деди да, минтти. – А Бакыт келгенче муну тезирээк жеп жиберсем, дагы да бересизби?..

Эжеси эми эмне дээрин билбей Нургүлгө карады. Ал уялбайт экен го. Ушундай да нысапсыздык болубу?..

(Рысбаев С.)

Сөздүктөр:

эже – старшая сестра – опа

синди – младшая сестра – сингил

сура – спрашивать – сура

суран – попроси – суранмок

уялуу – стесняться – уялмок

Суроолор:

1. Нургүл эжесине сылык кайрылдыбы?
2. Кандайча кайрылса туура болот эле?
3. Нысапсыздык деген эмне?
4. Ушинтип бир нерсени улам-улам сурай берүү туурабы?
5. Силер да Нургүлгө окшоп ушинтпейсинерби?

д). Макалдын маанисин түшүнүп алгыла.

– Адамдын өзү тойсо да, көзү тойбойт.

**10-тема ТАЛАШ-ТАРТЫШТАГЫ КЕП
АДЕБИ**

Кеп сүйлө – төп сүйлө.

**Жакшынын кеби жайдары, капанды жазат
кайдагы.**

Өз ара аңгемелешүүдө, баарлашууда, талкуу учурунда айтылган кепке, маселеге карата ар кандай көз караштар, ойлор болушу толук ыктымал. Мындай шартта, *бирөөнүн оюна макул болуу, каршы болуу, бирөөнүн оюн билүү, өз оюн билдирүү, калыс сүйлөө, уга билүү* сыяктуу кеп адептерин билген адам эч качан өзүн да, бирөөнү да ыңгайсыз абалда калтырбайт. Талаш-тартыштагы кеп адебин билүү анын канчалык деңгээлде адептүү, маданиятуу экендигинин көрсөткүчүн көрсөтүп турат.

Айрым бир нерсе жөнүндө талаш-тартыш жүрүп калса, эч качан орой, осол сөздөрдү айтпоо керек. *«Жылуу сөз жүрөктөгү музду да эритет», «Тилден уу да тамат, бал да тамат», «Тилдин сөөгү жок»*

деген сыяктуу кыска, бирок нуска накыл кептерде айтылгандай, ар бир сөздү орду менен, маани-маңыздуу, жылуу-жумшак, сылык, уккулуктуу, жагымдуу үн менен сүйлөөгө аракет кылуу керек. Чукчундап, көңүлгө катуу тиер сөздөрдү айтып, колун кезеп, көзүн чакчайтып, үнүнүн барынча кыйкырып, заарын чачып сүйлөө – жеткен адепсиздик. Андыктан, *«Дилиңди, пейилиңди таза тутам десең, тилиңди, мүнөзүңдү, тилегиңди таза тут».*

Мисалы:

1. – *Кызгалдактарды үзбөө керек. Себеп дегенде, алар да көпкө жашагысы келет. А эгер үзүп койсок, бат эле соолуп калат...*

– *Ай, билерман, сен кимге насаат айтып жатасың? Сен ошентип айтып койсоң эле эч ким гүлдөрдү үзбөй коёт деп ойлойсуңбу, ха-ха-ха?!... («Жоогазын»)*

2. – *Бекиш, эмне үчүн китептериңдин үстүнө отуруп алдың?– деп шыбырады Айжан, суроолуу карап.*

– *Сенин ишиң болбосун. Өзүңдү билип отура берчи?!– корс жооп берди Бекиш... («Эне жыты»)*

Жогорудагы мисалдарда көрүнүп тургандай, орой, копол сөз эч кимдин көңүлүнө жылуулук бербейт. Тескерисинче, иренжитип, капа кылып коёрун эч качан унутпоо керек.

Талаш-тартыш учурунда *«менин оюмча», «менимче», «балким мындайдыр», «кеңешип көрөлү», «силер кандай ойлойсуңар»* ж.б. сөз жана сөз тизмектерин пайдалануу менен өз оюн түшүндүрө айтуу керек. Эч качан бирөөлөргө өз оюн таңуулабоо керек, *«менин айтканым гана туура», «мен гана билем», «сен эмне ни билет элең?»* деген фразаларды колдонуу– жеткен чекилик, осолдук экендигин унутпоо керек.

Мисалы:

1. – Мен да өз оюмду айтып көрөйүн. Айбектин бул мамилеси туура эмес болду. Жылуу сөз турганда, жаман сөздүн эмне кереги бар?...

2. – Мен сиздер менен кеңешип көрөйүн деп айтып жатам. «Кеңешип кескен бармак оорубайт» деген сөз бар эмести... ж.б.д.у.с.

Сүйлөй билүүгө гана үйрөнбөй, уга билүүгө да үйрөнүү керек. Бул жөн гана унчукпай тура берүү дегендик эмес. Сүйлөшүп жаткан адамды эч маани бербеген, өз камын гана ойлогон көз менен карабаш керек. Кимдир бирөө менен сүйлөшүп жаткан убакта сумканы оодарып кирүү, чөнтөктөн бирдемелерди издөө, телевизорду тиктеп отуруп алуу, күзгүгө карануу жакшы эмес. Сүйлөшүп жаткан адамды кызыга карай, сөз эмне жөнүндө болуп жаткандыгын түшүнгөндүн далили катары кээде ар кандай пикир айта коюп отуруш керек. Мисалы: «*Ошону айтсаңыз...*», «*туура...*», *балким мындайдыр...*» ж.б. ушул сыяктуу сөздөрдү айтуу менен өз оюн кошумчалап койсо болот.

Эгерде мурда уккан, же билген нерсе, окуя жөнүндө кайра – кайра кайталап айтылып калса да, сылык адам бирөөнүн сөзүн бузган учурлар аз болот. Сөзүн бузгандын ордуна: «*Билем, уккан болчумун*» деп сылык эскертип койгон туура.

Талаш-тартыштагы кеп адеби боюнча көнүгүүлөр топтому

а). Диалогдорду окугула, кайсы диалог сага жакты? Эмне үчүн? Маектешүүнү андан ары улантканга аракеттенгиле.

1. – Алтыга төрттү кошсо канча болот?– деп сурады Бектур инисинен.

– Он бир, – деп, көп ойлонбой эле жооп берди Кемел.

– Мээң ордундабы? Сен эмне келесоосуңбу? Ойлонуң жооп бербейсиңби...

2. Мунара апасына кайрылды:

– Ана, циркке качан барабыз?

– Сен чоңойгондо.

– Ого, ого чейин билет түгөнүп калат да. Апаке, бүгүн эле баралычы. («Жоогазын»)

3. – Туура айтасыз. Мен да ошондой эле болуш керек деп ойлогом.

– Рахмат мени түшүнгөнүңүзгө...

4. – Бул окуяны мурда да уккан болчумун. Ал жөнүндө ой да бөлүшкөнбүз.

– Кечиресиз. Мен унутуп калып эле, кайра баштан айтып баштаган турбаймынбы?..

б). Төмөнкү педагогикалык кырдаалдарда сылык, адептүү, орундуу талашып-тартышып көргүлө:

◆ Класка класском шайламай болдуңар. Бир пикирге келе албай талашып-тартышып жатасыңар...

◆ Досторуңардын Ысыккөл (жайлоо, шаар) жөнүндө кызыктуу аңгеме айтып берип жатат. Угуучу катары өз оюңарды, билгениңерди талаш-тартышып адебин сактап айтып көргүлөчү.

в). Ырды окуп, маанисин чогуу талдап, түшүнүп алгыла.

Урушпагын, мушташпа,

Эгер айтса туура эмес.

Жаңылбаган кимдер бар,

Беш кол бирдей тең эмес.

Өз оюнду далилдеп,
Сыпаа каршы сүйлөгүн.
Жаакташып урушсаң,
Уккан баары күлбөйбү?
Улук болсоң, кичик бол,
Булутка кол жетсе да.
Оорубайт дейт кеңешип,
Бармагыңды кескенде.

(Г.Рысбаева)

г). *Аңгемени уккула, андагы окуяга карат а өз оюңарды айткыла.*

Класском

Сабак бүтөрү менен класском Нурлан окуучуларга жарыя айтты:

– Окуучулар, азыр класстык чогулуш болот. Маанилүү маселе каралат.

– Кетпейлиби, курсагыбыз ачпадыбы? – деп чуулдашты балдар.

– Менин, эмне курсагым ачпайт бекен?... же мен чарчабас бекемин... Көп болсо, жарым саат... чыдагыла.

– Ким айтты сага, чогулуш кыл деп... кетебиз, – деп окуучулар дагы эле чурулдай беришти.

– Мейлиңер, менин тилимди укпайсыңарбы? Анда азыр директорду чакырып келем. Директорду катыштырып отуруп, баарыңдын маселенди карайм, – деди класском ачууланып.

Директор деген сөздү укканда окуучулар дымый түштү. Бир гана Кубат жымжырттыкты бузду.

– Нурлан, мени апам үйгө тез кел деди эле. Мен эжеме барып айтып келе коёюн, чогулуш болуп калды деп... Апам куру-бекер күтпөсүн...

– Эй, мени сен ким деп турасың, – деди Нурлан, – мен класскоммунбу, же? Класскомдун айтканын аткарабыз дегениңер эсиңердеби?

– Бир эле мүнөт... Азыр эле...

Нурлан үстөлдү бир муштады да, муну кесе айтты:

– Окуучулар, эмесе чогулушту баштайбыз. Чогулушта класскомдун сөзүн укпагандыгы үчүн Кубаттын маселесин карайбыз. Чык, Кубат, доскага! Мен азыр... Мен азыр директорду ээрчитип келем... Көзүңдөн гана кан алдырбасамбы... Мен азыр...

Ал каалганы тарс жаап эшикке чыгып кетти. Окуучулар селейип катып калышты.

Нурландын ушул мамилеси, айткан сөзү туурабы, балдар?..

(С. Рысбаев)

Сөздүктөр:

талаш-тартыш – спор – тортишув, жаңжал

класстык чогулуш – классный собрание – синфлик мажлис

маанилүү маселе – важный вопрос – маанилив масала

мамиле – отношение – алока, муносабат

милдет – обязанность – вазифа

кечигүү – опоздать – кечикмок

ката – ошибка – хато, янглиш

д). Макал-лакаптардын маанисин чогуу чечмелеп, түшүнүп алгыла.

1. Абайлабай сүйлөгөн сөздөн араздык чыгат.

2. Адамды өчүнөн тааныба, сөзүнөн тааны.

3. Төп сүйлөгөн, көп сүйлөбөйт.

4. Сөзү жылуунун өңү да жылуу көрүнөт.

е). Төмөнкү фразаларды катыштырып, сылык лектешүүгө жана талашып-тартышууга үйрөнгүлө.

Сылык маектешүүгө: мен сиздин оюңуз менен макулмун; кечирип коюңуз, мен сиздин пикириңизге каршы болсом капа болбоңуз; менин оюмча, ал мындай; сиз жаңылышып жаткан жоксузбу? ж.б.

11-сабак

ЭМОЦИОНАЛДЫК-ЭКСПРЕССИВДИК КЕП АДЕБИ

Айтылган сөздө кырдаалга жараша эмоционалдык-экспрессивдик лексиканы туура колдонуу керек. Бул болсо биздин кебибиздин жеткиликтүүлүгүн, таасирдүүлүгүн, жугумдуулугун арттырат. Эмоционалдык-экспрессивдик кеп адебине: *сүйүнчү айтуу, кечирим суроо, эркелөө, эркелетүү, куттуктоо, убада берүү, какшыктоо, ант берүү, мактоо, кордоо, нааразы болуу, таарыныч айтуу, уяткаруу, ишеним билдирүү, ачуулануу, алкыш айтуу, аео, жакшы көрүүсүн билдирүү, буюруу, эркти билдирүү* маанисиндеги сөздөр кирет. Сүйлөп жаткан сөздүн, ойдун маанисине жараша интонация, мимика, жесттерди колдоно билсе, кеп ого бетер көркүнө чыгат.

«Эжеке деген элек сөз, атынан айткан тентек сөз» деген сөз бар элибизде. Анын сыңары, улууга урмат көрсөтүп, кичүүгө ызаат тартуулоонун бир формасы да – ушул кеп адеби.

а). Диалогдорду окугула. Сылык сүйлөшүүгө машыккыла.

1. – Энекебай, мен сизди абдан сагындым.

– Мен да сени сагындым, алтын кызым.

2. – Азаматсың, ырдын баарын жаттап келген турбайсыңбы?

– Эжей, Азамат менин артымда отурат. Мен Нурбекмин да.

3. – Атаке, кечирип коюңуз, сиздин айтканыңызды мындан ары сөзсүз аткарам.

– Макул, балам, мен сага ишенем. Айткан убадаңа туруп жүр.

4. – Билип кой, сенин бул сөзүң мени абдан капал кылды.

– Мен сизди таарынтайын деген оюм жок. Өз оюмду айттым.

б). Төмөнкү педагогикалык кырдаалдарга ылайык өз ара аңгемелешкиле.

– Досуңардын ийгилигин куттуктап, кеп адебин ылайык мактоо сөздөрүн айткыла.

– Бөбөгүңөрдү жакшы көрүп, эркелетүү сөзүн айткыла.

– Классташыңарды туура эмес жасаган ишин адептүү уялтып, тартипке чакыргыла.

в). Ырларды окуп, андагы эмоционалдык-экспрессивдик сөздөрдүн орундуу колдонулганына көңүл бөлгүлө.

1. Жылып басар буту жок,

Жылан байкуш кантти экен?

Куйругу жок, жалы жок

Кулан байкуш кантти экен?

(Асан Кайгыдан)

2. Апакем, асманым, ак таңым,
Сен мага эң бийик аскасың.
Атакем, деңизим чалкыган,
Мен анда кемемин калкыган.

Сөздүктөр:

жакшы көрүү – любить – яхши курмок

эркелетүү – ласкать – эркалатив

мактоо – хвадать – мактамок

ишеним – верить – ишенмок

ыраазы болуу – поблагодарить – рози булмок.

г). *Макалдардын маанисин чечмелеп, түшүнүп алыла.*

Жакшы сөз жан эргитет.

Эби жоктун эркелегени курусун.

Мактанган аюу айга секирем деп, аңга кулайт.

12-тема **СЫЛЫК КЕЧИРИМ СУРОО АДЕБИНЕ ҮЙРӨТҮҮ**

**«Адамды сөзүнөн тааны,
Айбанды өңүнөн тааны»**

Кеп адебинин эң негизги белгилерин бири кечирим суроо болуп саналат. Кечирим суроо окумуштуу Н.И.Формановская айткандай: «*Словесное искупение вины, какого-либо проступка*». Адам иштеп жатканда, өз ара баарлашууда, ар кандай коомдук жайларда, түрдүү жагдайларда кокустан калпыс иш жаап алышы, туура эмес сүйлөп коюшу мүмкүн. Бул

учурда кетирген катачылыгынын, күнөөсүнүн көлөмүнө карабай кечирим суроо анын адамдык адебинин белгиси, көрсөткүчү болот. Кээде байкоосудан, же ачуу үстүндө бирөөгө катуу, орой сөз айтып дилин оорутуп, көңүлүн чөктүрүп, жагымсыз маанай жараткан учурда адам өзүнүн катачылыгын сезип ортодогу абалды кайра оңдоп, мамилени жакшыртуу максатында кечирим суроого туура келет.

*Мындай учурда «кечирим суроо— кирдеген көңүлдү тазартуу, чөккөн маанайды көтөрүү, ортодогу мамилени түздөө, жакшыртуу ниетинде айтылат». «Кечирим коюңуз», «кечиресиз», «кечириңиз» деген сыяктуу фразаларды колдонуу менен мамилелешине жылуу маанайда, сылык кайрылуу аркылуусүйлөөчү адам өзүнүн адептүү экендигин сөзү менен далилдейт. Кечирим суроо формасындагы сөздөрдү *адамдык илбериңки кыймылы, жагымдуу жумшак үнү коштоп турбаса*, ал максатына жетпейт.*

Айталы, «кечирим коюңуз» деген сөздү корс этип катуу айтса, же тике карабастан жактырбай терс бурулуп айтса, анын мааниси толук ачылбас эле. Ал эми мамилелеш адам сүйлөөчүнүн кечирим сураган жылуу сөзүн угуп эле тим болбостон, «*эч нерсе эмес*» деп жылуу жооп айтып, өзүнүн кек сактабагандыгын билдирип, жылуу маанайда карап, жумшак үн менен айткан жообу анын адептүүлүк салтын карманган кеп адебин билген, маданиятуу адам экендигин айгинелейт.

Кээде түзүлгөн жагымсыз жагдайда кечирим суроонун ордуна, айыбын сезбей кайра акаарат келтирген учурлар да кездешет. Мындай көрүнүш анын адамдык сапатынын төмөндүгүн, кеп адебин билбе-

стигин билгизүү менен, адамдагы жакшы, жылуу-жумшак мамилелешүүгө доо кетирет.

Эсиңерде сактагыла

Балдар, кечирим сураганда сылык сөздүү гана болбостон, үнүңөрдү да жумшак, жагымдуу чыгарууну унутпагыла.

Кечирим суроо адеби боюнча көнүгүүлөр топтому

а). Кечирим суроодо колдонулуучу фразаларды билдирип алгыла.

– Кечирип кой, мен сага катуу айтып койдум.

– Кечириниз эжеке. Экинчи мындай тартипсиздик кылбайм.

– Кечиресиз, мен сизди капа кылайын деген жок элем.

– Саламатсызбы. Кечиресиз, Бермет менен сүйлөшсөм болобу?

– Мен сенден кечирим сурайын дегем ...

б). Төмөндө кечирим суроонун түрлөрүнө көңүл бургула.

1. – Кечирип коюңуз, бир аз кечигип калдым. Эртең менен уктап калыптырмын.

2. – Кечиресиз, мен сизди тааныбай турам.

3. – Кечирип коюңуз. Мен сиздин сөзүңүздү бөлүп койдум.

4. – Эже, кечириниз, бул катачылыгымды мындан ары кайталабайым.

5. – Сизди байкоостон таарынтып алганым үчүн кечирим сурайм.

в). Жогорудагы кечирим суроонун үлгүлөрүн беймарал, орой жана сылык түрдө окуп көргүлөчү. Кандай айтканда сылыктыкты билдирерин байкагыла.

г). Кечирим суроо диалогу:

1-педагогикалык кырдаал. Бала курбусун жөнжай тамашалайын деп, таарынтып алды. Андай кырдаалда бала эмне кылуусу керек?

Үлгү:

– Айжан, мени кечирип койчу. Мен сага жөн ган тамаша сөз айтайын дегем.

– Тамашанын да чеги болот го...

– Эми кечирип койчу, суранам. Экинчи ирет чекте чыкпайм.

– Макул, элдешели. Эч качан таарынышпай жүрөлүчү...

– Жарайт.

Өзүңөрчө иштегиле:

2-педагогикалык кырдаал: Апанар бир жумуш дайындады эле. Силер аны өз убагында аткарбай, апанарды капа кылып койдуңар. Кечирим суроо диалогун түзгүлө.

3-пед. кырдаал: **Базарда** бала бир аялды байкабай түртүп алды. Анын колундагы пакетинен алма, өрүк, алмуруттары төгүлүп калды.

Бул учурда бала эмне кылыш керек? Кантип кечирим сураш керек? Оозеки маек түзүп, айтып бергиле.

е). Төмөндөгү учурларда кантип сылык кечирим суроону ойлонуп айтып бергиле.

1. Досундун китебин алып, убагында бере албай калсаң?

2. Досунду туулган күнү менен куттуктоону унутуп койсоң?

3. Бир тууганыңа жардам бербей калганыңда...

4. Сабакка даярданбай келгениңде...

ж). Кечирим суроо адеби жөнүндө ыр

1. Таарынтканда бири-бирин,
Оорутпастан сезимин,
Кечиктирбей обу жок,
Суроо керек кечирим.

Оорутпайлы көңүлдү,
Узарталы өмүрдү.
Кекчил болгон жарабайт,
Айткан сөзүм төгүнбү?..

Эми бул ырды окуп көргүлөчү. Бала өзүнүн айыбын түшүндүбү? Ал эми эжесине эмне деш керек? Ойлонууп, өз сөзүңөр менен уланткыла.

Жумурткасын жегенде

2. Эжем мени тоокко
Жем чачып кой дегенде
Басып кеткем: «Аний» деп –
жем-чачкыч белем мен эмне?»
Уят болдум кийин мен
Ошол чаар тооктун
Жумурткасын жегенде.

(К.Жунушев)

Сөздүктөр:

кечирим суроо – просить прощения – кечирим суромок

кечируу – простить – кечирмок

таарынтуу – обижать – кафа килмок

кекчил – мстительный – кек сакловчи

уялуу – стесняться – уялмок

жумуртка – яйцо – тукум

13-тема КУТТУКТОО АДЕБИНЕ ҮЙРӨНҮҮ

**Акылың жетик, кыймылың тетик, сөзүн таттуу.
Мамилең жагымдуу болсун!**

Сылыктыктын, сылык, адептүү сүйлөөнүн, жылуу сый-урмат мамиленин бир белгиси – куттуктоо адебинен даана байкалат.

Адамдардын бирин-бири куттуктоосу – бул алардын бири-бирине көңүл бөлүү, көңүлүн көтөрүү мамилелерин туюндурат. Куттуктоо сөздөрү биздин турмушубузда арбын кездешип, кел адебинин салттарынын сакталышынын белгилүү бир деңгээлин туюндурат. Майрамдар, туулган күн, бешик той, үйлөнүү той, мааракелер менен ж ишиндеги ийгиликтер ж.б. жакшы маанай тартуулаган салтанаттуу күндөрү менен ата-энесин, бир туугандарын, курбу-курдаштарын куттуктап, алардын ийгилигин, жакшылыгын, кубанычын, дагы да көп ийгиликтердин коштоп жүрүүсүн тилөө иретинде айтылган эки ооз сөзү сүйлөөчүнүн рухунун кеңдигин, маданияттуулугун дагы бир ирет билгизет.

Куттуктоо сөздөрү төмөндөгүдөй фразалар аркылуу айтылат:

- ◆ *Майрамың менен! (сенек форма)*
- ◆ *Майрамыңыз менен! (сылык форма)*
- ◆ *Жаңы жылыңыздар менен!*
- ◆ *Ийгиликтериңиз менен!*
- ◆ *Туулган күнүн менен!*
- ◆ *Аман-эсен келишиңиз менен!*

ж.б. ушул сыяктуу фразаларга «*куттуктайм*», «*куттуктайбыз*», «*кут болсун*» сөздөрүнүн айкалышы аркылуу куттук айткан жылуу, сылык мамиле туюнтулат.

Мындан тышкары, эмоционалдык-экспрессивдик маанайдагы куттуктоо сөздөрү да кеңири кездешет.

Мисалы:

Чын жүрөктөн

куттуктайым

Чын дилден

куттуктайбыз

Чын көңүлдөн

куттук айтам

Же болбосо,

- ◆ *Сизди ... куттуктоого уруксат этиңиз.*
- ◆ *Менин чын жүрөктөн куттуктоомду кабыл алыңыз.*
- ◆ *Мен сизди ... куттуктагым келет.*
- ◆ *Окууну ийгиликтүү аякташың менен кызуу куттуктайм.*

Демек, дагы бир жакшы салттарынын бири болгон куттуктоо сөздөрүн окуучуларга үйрөтүү менен алардын адеп маданиятын, кеп маданиятын өркүндөтүүгө болору талашсыз.

Куттуктоо адебине үйрөтүүчү көнүгүүлөр топтому

а). Куттуктоо адебинде төмөндөгүдөй фразаларды колдонсо болот:

◆ *Асыл, сени туулган күнүн менен чын жүрөктөн куттуктайм.*

◆ *Чын жүрөктөн жаңы жылыңар менен куттуктайм.*

◆ *Бешик бооңор бек болсун!*

◆ *Ийгилигиңиз менен куттуктайм.*

◆ *Майрамыңыздар менен куттуктоого уруксат этиңиздер.*

◆ *Шайыргүл, сени окууну ийгиликтүү аякташың менен чын жүрөктөн куттуктап, мына бул китепти белек кылам.*

б). Куттуктоо диалогу.

Ар кандай майрамдар, ийгиликтер, жакшылыктар менен куттуктоодо кубаттоо, алкоо сөздөрү бирге айтылган учурлар көп кездешет. Ага жооп кылып, угуп турган адамдын да өзүнүн ички туюмун билдирген жылуу-жумшак сөзүн айтуу экинчи кишинин жеке сапатын билдирип турат. Чындыгында, жылуу сөздөрдү айтуу менен жооп кайтаруу ар бирибиздин кебибиздин таасирдүүлүгүн, жугумдуулугун, угумдуулугун жана адамгерчилигибиздин деңгээлин да аныктайт.

Мисалы:

1. – *Майрамыңыз менен, эжеке!*

– *Рахмат, майрам бирге болсун.*

2. – *Апаке, Сизди 8-март Аялдардын Эл аралык күнү менен куттуктайм.*

– *Рахмат, балам.*

3. – Ийгилигиң кут болсун. Көп жашап, үзүрүн көр.
– Рахмат, айтканыңыз болсун.

4. – Сизди 50 жаш мааракеңиз менен куттуктоого уруксат этиңиз. Ар дайым аман болуп, көп жашаңыз.

– Чоң рахмат, айтканың кабыл болсун.

в). **Өз алдыңарча иштегиле.**

◆ Мугалимиңерди кесиптик майрамы менен куттуктап, диалог түзгүлө.

◆ Ата-энеңерди кутман курагы менен куттуктоо диалогун түзгүлө.

◆ Бири-бириңерди туулган күнүңөр менен куттуктап, диалог түзгүлө.

г). **Аңгемени окугула, өз оюңарды айтып бөлүшкүлө.**

Туулган күн

Мээрим бүгүн беш жашка толду. Анын туулган күнүнө атасы менен апасы кооз китеп сатып беришти.

– Туулган күнүң менен, алтын кызым! – деди атасы кызынын маңдайынын бетинен сүйүп.

– Өмүрлүү, бактылуу бол, аппагым! – деп эркелете кучагына кысты апасы.

Мээрим жадырап-жайнап тура берди. Эмне деп жооп кайтарарын да билген жок.

Апасы кызын күлүмсүрөй карады:

– Кызым, эмне деп жооп бериш керек эле?

Мээрим эми гана эсине келгенсип:

– Рахмат, ата-апа! – деди, китепти кызыга барактап, анын кооз сүрөттөрүнө үңүлө карады.

– Эми сен чоңойдуң, кызым. Жакшы окуп, көптү билишиң керек.

– Мен көп окуп, апамдай мугалим болом!
– Тилегиңди берсин, кызым!– апасы, атасы алмак-
салмак алкашты...

Ооба, «жаштын тилегин кудай берет» эмеспи...

(Б.Абдухамидова)

Сөздүктөр:

туулган күн – ден рождения – тугилгон кун

белек – подарок – совга

сүйүнүү, кубануу – радоваться – хурсанд болмак

рахмат – спасибо – рахмат

китеп – книга – китоб

мугалим – учитель (учительница) – укитувчи

тилек – желание – тилак

14-тема КААЛОО-ТИЛЕК АЙТУУ АДЕБИ

«Жакшы тилек– жарым ырыскы»

Кеп адебинде ар кандай кырдаал, себеп-шарттарда адам көңүлүн көтөрүп, жылуу маанай тартуулоо максатында каалоо-тилек сөздөрү айтылат. *Мисалы: «Сизге ийгилик каалайм!», «Сага бакыт тилейм!», «Ак жол сага!», «Тамагыңыз таттуу болсун!», «Жолуңуз шыдыр болсун!»* ж.б. ушул сыяктуу фразалар аркылуу билдирилет жана ал адамдын кеп адебин, адеп маданиятын көрсөтүп турат.

Каалоо-тилек сөздөрү көпчүлүк учурда кимдир бирөө менен коштошуудан же куттуктоодон кийин айтылат. Кеп адебинин бул түрү жакшылыктарды, ийгиликтерди, амандыкты ж.б. «*каалайм*», «*тилейм*» сыяктуу этиш сөздөрдүн жардамы аркылуу билдирилет.

Мисалы: *Сага чоң ийгиликтерди каалайм! Сенин окууну ийгиликтүү бүтүшүңдү тилейм! Баарыңарга ак жол каалайбыз!* ж.б.

(Азыркы мисалдарда **каалайм**, **тилейм** этиш сөздөрү баарлашкан адамына, жакынына, таанышына, дагы кимдир бирөөгө бир нерсени каалаганын билдирүү максатында айтылганы көрүнүп турат, б.а. адресатка карата багытталып айтылды. Ал эми субъективдүү багытта айтылса, анын мааниси такыр башканы билдирип калат. **Мисалы:** *Мен жакшы кийинүүнү каалайм. Мен таза абада басып жүрүүнү каалайм.*)

Каалайм, **тилейм** сөздөрү «**чын жүрөктөн**», «**чын дилимден**» деген сөз айкаштары менен бирге айтылса, анда бир жагынан, өзгөчө сылыктыкты, экинчи жагынан экспрессивдүү-эмоционалдуу маанини туюндурат.

Мисалы: *Сага чын жүрөктөн бакыт каалайм! Сизге чын дилимден жакшылык, ийгилик тилейм!*

Кээде каалоо-тилек эмне себеп, шылтоо менен айтылып жаткандыгы да кошо билдирилет. Деги эле, күндөлүк турмушта, жашоодо каалоо айтуу үчүн ар кандай шылтоо эң эле көп.

Мисалы:

1. *Мелдеште жеңишиң менен куттуктап, сага мындан ары да ийгилик каалайбыз!*

2. *Сени туулган күнүң менен куттуктап, ден соолук, узун өмүр каалайбыз!*

3. *Майрамың менен куттуктайм жана сага дүйнөдөгү бардык жакшылыктарды тилейм.*

Ошондой эле, каалоо-тилек ар кандай кырдаалдарга ылайык жалпыга карата айтылышы мүмкүн. Мында төмөнкү фразалар колдонулат:

Сизге (сага) – бардык жакшылыктарды – каалайм!

– ийгиликтерди –

– тынч-амандыкты

– бакытты –

– бейкуттукту –

«Каалайм», «тилейм» деген сөздөрдөн тышкары «Менин (биздин) каалоо-тилегимди (-бизди) кабыл алыңыз» деген фразалар да көп эле колдонулат.

Каалоо айтууга модалдуулук мүнөздүү. Мында, каалоо+кеңеш айтуу, каалоо+сураныч, өтүнүч, каалоо+побуждение маанилери билдирилет:

◆ *Эч качан ооруба!*

◆ *Сакайып кет!*

◆ *Өзүңдү сакта!*

◆ *Этият бол!*

◆ *Эмгекчил, боорукер бол!*

◆ *Сак бол, абайла!* ж.б.

Ар кандай каалоого карата ыраазычылык билдирүү керек, же кайрадан өзүнө жооп катары каалоо-тилек билдирүү менен реплика-реакция берсе болот.

Ыраазычылык билдирүү:

◆ *Рахмат!*

◆ *Каалоо-тилектериңизге рахмат!*

◆ *Жакшы каалоолоруңузга ырахмат!* ж.б.

Жооп катары каалоо айтуу:

◆ *Сизге да бакыт каалайм!*

◆ *Силерге да ийгилик каалайм!*

◆ *Сизге да!*

◆ *Сизге ушул жакшылыктарды тилейм!* ж.б.

«Жакшы тилек – жарым ырыскы», «Жаштын тилегин кудайым берет», «Пейили жакшынын тилеги да жакшы» деген сыяктуу накыл сөздөр төгүн жерден айтылган эмес. Ошондуктан, ар бирибиз бири-бирибизге жакшы каалоо-тилектерди айта билсек, анда ал биздин жан дүйнөбүздүн да, адабиябиздин да, адамгерчилигибиздин да күзгүсү экендиги анык сөз.

Каалоо-тилек айтуу адабине ылайык көнүгүүлөр топтому

а). Диалогдук бирдиктерди окуп, өзүңөр да ушулар сыяктуу мисалдарды айтууга аракеттенгиле.

1. – Сизге чоң-чоң ийгиликтерди каалайм, Айжан Асановна.

– Рахмат. Силерге дагы!

2. – Олег, сенин олимпиадада жеңишке жетишиңди каалайм.

– Рахмат, айтканың болсун!

3. – Шахноза, сени туулган күнүң менен куттуктап, бекем ден соолук, узак өмүр, чыгармачылык ийгиликтерди каалайбыз!

– Чоң рахмат, достор. Мен силердин каалоолоруңарга абдан ыраазымын.

4. – Кош болуңуз, Сергей Дмитриевич! Жолуңуз оң болсун!

– Сизге да ак жол! Аман-эсен болуңуз!

5. – Баарыңарды 1-сентябрь билим күнү менен куттуктайм жана окууңарда ийгиликтердин көп болушун тилейм!

– Рахмат, сизге да!

6. – Сиздин батыраак сакайып кетишиңизди тилейм!

– Рахмат, тилегиң орундалсын!

б). Төмөнкү педагогикалык кырдаалдарда жакшы каалоо-тилектерди айтууга машыккыла.

◆ Мектептен үйүңөргө кайтканда досторуңар менен коштошуп жатып ...

◆ Кечинде уктаарда ата-энеңер менен коштошуп жатып ...

◆ Досуңарды ийгилиги менен куттуктап ...

◆ Мугалимиңерди майрамы менен куттуктап ...

◆ Ооруп жаткан бирөөнү көргөнү барып ...

в). Төмөнкү элдик батаны окугула, анын маанисин түшүнүп алгыла

Көтөр бала билегинди,
Кудайым берсин тилегинди.
Бак карасын,
Кыдыр даарысын.
Айыкпас балаа,
Жок жалаадан сактасын.
Эч жамандык болбосун!

Сөздүктөр:

тилек – желание – тилак

бак, бакыт – счастье – бахт, бахт-саодат

ата-баба – продед – ота-боба

г). Макалдардын маанисин түшүнүп алгыла.

1. Жакшы тилек-жарым ырыс.

2. Пейили жакшынын тилеги жакшы.

3. Душманыңа да жамандык тилебе.

15-тема ЫРААЗЫЧЫЛЫК БИЛДИРҮҮ АДЕБИ

Жакшы сөз жан эргитет,
Жаман сөз жан кейитет.

Сылыктыкты көрсөтүүчү кеп адебинин бирдиги болгон ыраазычылык билдирүү сөздөрүнүн мааниси чоң. Кандайдыр бир иште, же сүйлөгөн сөзүндө кимдир бирөөгө ыраазычылык билдирүүнү билбеген адамдар таалим-тарбиясыз, орой-копол, сөзгө чоркок киши катары бааланат.

Ыраазычылык сөзү, негизинен, «*ырахмат*», «*ыраазымын*», «*абдан ыраазымын*», «*чоң рахмат*», «*чын жүрөктөн ыраазымын*», «*чын дилден рахматымды айтам*», «*чексиз ыраазымын*» ж.б. ушулар сыяктуу сөз жана сөз тизмектери аркылуу билдирилет.

Ыраазычылык билдирүү, эреже катары, кандайдыр бир жакшы сөзгө, мамилеге, иш-аракетке, көңүл бурууга экинчи адам тарабынан кайтарылуучу жооп-реплика болуп эсептелинет.

Мисалы:

– *Чоң эне, келиңиз, мобул орунга отуруп алыңыз.*

– *Рахмат, айланайын. Бактылуу бол!*

Рахмат сөзү ар кайсы учурда ар кандай мааниде колдонулушу мүмкүн.

Мисалы:

1. – *Алма же, балам.*

– *Рахмат, абдан таттуу алма экен.*

– *Дагы ал, үйүңө алып барасың.*

– *Чоң рахмат.*

2. – *Келгиле, чогуу отуруп чай ичели.*

– **Рахмат**, мен азыр эле чай ичип турдум.

Бул диалогдордо, байкалып тургандай, биринчи учурда **макул болуу+ыраазычылык билдирүү** мааниси туюндурулду. Ал эми экинчисинде **макул болбоо, баш тартуу (отказ)+ыраазычылык билдирүү** маанисинде жооп кайтарылды.

«**Рахмат**», «**чоң рахмат**» сөздөрү **барыш жөндөмөсүндөгү ат атоочтун сылык жана жөнөкөй формасы (сизге, сага)** менен бирге келип, ыраазычылык билдирүүсүнүн себеби кошо айтылган учурлар да көп кездешет.

Мисалы: *Белегиңиз үчүн сизге чоң рахмат!*

Сиздин жылуу сөзүңүзгө, камкордугуңузга рахмат!

Аудиторияда, же бир топто сүйлөгөн киши угуучуларга карата сөзүнүн аягында «**көңүл бурганыңыздар үчүн чоң рахмат**», «**көңүл бөлгөнүңүздөргө рахмат**» ушул сыяктуу фразалар аркылуу ыраазычылыктын билдирет.

Мисалы: *Көңүл коюп укканыңыздар үчүн чоң рахмат.*

Убактыңыздарды бөлүп, укканыңыздарга чын дилден ыраазычылыгымды билдирем.

Кыргыз тилинин кеп адебинде диалогдук бирдигинде ыраазычылык билдирген адамга карата көпчүлүк учурда «**эч нерсе эмес**», «**эч сөз эмес**», «**арзыбайт**» ж.б. сөздөр жооп катары айтылат.

Мисалы:

1. – *Алишер, жардам бергениң үчүн чоң рахмат.*

– *Эч нерсе эмес.*

2. – *Феруза, китебиңди толук окуп чыктым. Сага рахмат.*

– *Арзыбайт.*

Ошондой эле жооп кайтарган адам өзүнүн жар-

дамы, кызматы ал үчүн оорго турбаганын же өзүнө да жагымдуу маанай тартуулаганын төмөнкү фразалар аркылуу билдире алат:

Мага муну жасоо эч кандай кыйынчылык туудурган жок.

Мен аны чын ыкластан жасадым.

Мага ал жагымдуу маанай тартуулады ж.б.

Мисалы:

1. – *Маанилүү кеңеш бергениңизге чоң рахмат.*

– *Эч нерсе эмес. Мага ал кызмат эч кандай кыйынчылык туудурган жок.*

2. – *Билесиңби, Жаркынай, сенин бул жакшылыгыңды эч качан эстен чыгарбайм.*

– *Арзыбайт. Мага ал жагымдуу маанай тартуулады.*

Кээ бир учурда кызматташтык, колдоо, жардамдашуу эки тараптуу болушу да мүмкүн. мындай ыраазычылык сөзүн эки тарап тең билдириши керек:

Сизге (сага) да рахмат.

Сизге (сага) да ыраазычылык билдирем.

Сизге мен рахмат айтышым керек эле.

Мисалы:

1. – *Рахмат сага, Даир, мени менен чогуу сейилдеп келгениң үчүн.*

– *Кайрадан мен сага ыраазычылык билдиришим керек, Жамал.*

2. – *Көңүл коюп, мени укканыңа ыраазымын.*

– *Сага да ырахмат, кызыктуу аңгемең үчүн.*

Кимдир бирөөгө чай-тамак берип сыйлаганда, ал ыраазычылык билдирсе, ага «*аиш болсун*», «*ден соолугуң үчүн*» деген сыяктуу фразалар менен жооп берүү туура болот.

Мисалы:

1. – Тамагыңыз абдан даамдуу болуптур. Меймандостугуңузга рахмат.

– Аш болсун сизге.

2. – Суусундугуңузга рахмат.

– Эч нерсе эмес. Сиздин ден соолугуңуз үчүн.

Ыраазычылык билдирүү адеби айрым учурларда жест, мимикалар менен да коштолот. **Мисалы:** колун кысуу, колун көкүрөгүнө коюу, башын ийүү ж.б.

Ыраазычылык билдирүү адебине үйрөтүүчү көнүгүүлөр топтому

а). Диалогдорду окугула.

1. – Көңүл көтөргөн жылуу сөздөрүңүзгө чоң рахмат, чоң эне.

– Эч нерсе эмес, кызым.

2. – Акча берип турганың үчүн рахмат. Мага абдан жардамы тийди.

– Эч нерсе эмес. Мага ал азырынча керек эмес.

3. – Кеп-кеңешиңизге ыраазычылыгымды билдирем, эжеке.

– Арзыбайт. Сага кеңеш берүү менин милдетим.

4. – Менин ден-соолугумду сурап келгениң үчүн сага рахмат, Ырыс.

– А мен сени көргөнүмө кубанычтамын. Батыраак сакайып кет.

5. – Кооз гүлүң үчүн рахмат, Азамат.

– Эч нерсе эмес. Сага гүлдөрдүн жакканына мен сүйүнүп турам.

6. – Меймандостугуңа рахмат, Гүлай.

– Келип бергениң үчүн сага да рахмат, Дилбар.

б). Төмөнкү педагогикалык кырдаалдарга карата өзүңөр диалог түзүп машыккыла.

◆ Сени досторун туулган күнүн менен куттуктап келишкенде ...

◆ Апаң сага жаңы кийим-кече сатып бергенде ...

◆ Сенин көңүлүң чөгүп турганда, бирөө жылуу сөз айтканда ...

◆ Сенин ден-соолугунду караган врачка ...

в). Бирды окугула, анын маанисин түшүнүп, жаттап алгыла.

Агасына иниси

– Алма берсе сага бирөө,

Анда эмне дээр элең?

– Алакан тосуп келе – деп

Алып гана жээр элем.

– Бул жоруктан кайтып жүр,–

Борс-борс күлүп агасы.

– Эгер берсе бирдеме,

«Бирахмат!» – деп айтып жүр.

Башын ийкеп жер карап,

Иниси калды уялып.

Кызыл токол буудайдай,

Аппак жүзү кыярып.

(А.Кыдыров)

г). Аңгемени уккула жана андагы ыракмат айтуу адебине көңүл бөлгүлө. Кимдин айтканы туура, өз оюңарды айткыла.

Чоң ата неге башын чайкады?

Тамак ичип болгон соң, чоң атасы небересин өзүнө чакырды:

– Бектур, колума суу куюп койчу.

Бул сөздү угуп, Бектур тез эле келип, кумгандагы жылуу суудан куйду. Чоң ата шашпай жууп бүттү да, анан:

– Кудай тилегинди берсин, балам, – деп өйдө турду. Ошо кезде анын кыймылынан көз албай карап турган небереси мындай дебеспи:

– Чоң ата, эми эмне деш керек?

Чоң атасы Бектурдун бул сөзүнө адегенде түшүнбөй калды. Чын эле эмне деш керек эле?– дегенсип жылмая карады.

– «Ыракмат» деш керек да, чоң ата, – деди анда үйрөтүп жаткансып Бектур. – Ушуну да билбейсизби?

– Билем, балам, билем. Бирок мен сага айтпадымбы?

– Эмне деп?

– Кудай тилегинди берсин дебедимби. Же сага «ыракмат» деш керек беле?

– Ооба, ошентиш керек да, биздин бакчада эжекебиз ошентип үйрөтүп атпайбы.

Анын бул сөзүнө бир ирет ыраазы болуп небересинин чекесинен өөп эркелетти да:

– Ыракмат, Бектур балам, чо-оң рахмат, – деди. Чоң атасынын бул сөзү ага абдан жакты жана эми гана туура болду деп ойлоду.

– Сиз эми адептүү боло баштадыңыз ээ, – деди анан жылмайып. «Тилегинди берсин» деген касиеттүү

сөздөн «ырахмат» деген муздак сөз жагымдуу болуп кеткенин карачы» деп ойлоду чоң ата.

(С. Рысбаев)

Сөздүктөр:

чоң ата – дедушка – бобо

небере – внук (внучка) – невара

кудай тилегинди берсин – бог даст желанию –
тилагинни худо берсин

ыраазы болуу – поблагодарить – рози булмок

д). Макалдардын маанисин чечмелеп, эсиңерге түйүп алгыла.

- ◆ Жакшы сөз жан эргитет,
Жаман сөз жан кейитет.
- ◆ Тилден уу да тамат, бал да тамат.
- ◆ Жылуу-жумшак сүйлөсөң, жылан да ийнинен чыгат.

АДЕПТҮҮ БААРЛАШУУНУН ЭРЕЖЕСИ	
Сүйлөөчү үчүн	Угуучу үчүн
1. Сылык, орундуу, токтоо, мээримдүү, болуу зарыл.	
2. Өз ара сүйлөшүүдө маектешкен адамга өзгөчө көңүл буруу зарыл:	
– Бул адам сага азыр убактысын бөлө алабы, анын пландарын бузуп албайсыңбы – мына ушуларды алгач байкоо керек.	– эгер сага кимдир-бирөө кайрылса, анда ишинди бир азга токтотуп, сүйлөөчүнүн сөзүн көңүл коюп угуу керек.
3. Өз ара сүйлөшүү учурунда көңүлдүн борборунда маектешиниз болушу керектигин унутпоо зарыл (жеке өзүнүн «мендигин» таңуулабоо керек).	
– маектешиңе өзүңдүн жеке пикиринди, көз карашыңды, баанды таңуулаба, өнөктөшүүдөн көз карашын да эске ал.	– сүйлөөчүнүн сөзүн бөлбө, анын оюн чачыратып коесун, анын кебине вербалдуу эмес каражаттар менен таасир этип, астейдил көңүл бур.
4. Сүйлөшүүнүн андан ары жандандыруу үчүн ар дайым маектешиндин кызыкчылыгын да колдоп туруу керек.	
– сени угуп жаткан адамдын кызыгуусун да эске ал; «Сиз бул жөнүндө билесиз», «Сизге да кызыктуу болуш керек» ж. б. сөздөр аркылуу аны да кепке кошуу керек; кайрылуу, риторикалык суроолорду колдонуу керек.	– кепке кыска репликалар аркылуу («абдан кызыктуу экен», «туура айтасыз», «ушундай да болобу» ж.б.) кошулуп, колдоп отуруу керек.
5. Эгер баарлашууда бир канча адам катышып отурса, анда ар бирине туура көңүл бөлүп, мүмкүн болушунча жалпы, орток сүйлөшүүнү уюштурууга аракеттенүү зарыл.	

- жалпы маектештер үчүн кайрылуунун формаларын табуу керек.

- бир конкреттүү адамдын пикирин уккусу келсе, анда анын өзүнө кайрылса болот.

- башка бир адамга берилген суроого жооп берүүгө умтул-баш керек.

Таблица № 2 Сүйлөшүүнүн түрдүү кырдаалдарында колдонулуучу кеп адебинин формалары

Байланышуу кырдаалдарынын мүнөзү	Колдонуунун конкреттүү шарттары	Кептик үлгүлөр (кеп адебинин формулалары)
Качан?	Кандай шарттарда	Кандай кептик үлгүлөр колдонулат
1. Саламдашуу	<p>- Тааныш, бейтааныш адам менен жолукканда (жаш өзгөчөлүгүнө жараша)</p> <p>-Саламга жооп кайтарууда</p> <p>Саламдашкан соң ал-жай, акыбал сурашууда</p>	<p>- Ассалоому алейкум.</p> <p>- Саламатсызбы (сылык форма)</p> <p>- Саламатсыңбы (сенек форма)</p> <p>- Амансызбы, ата.</p> <p>- Арыбаңыз, чоң эне.</p> <p>- Кандайсың?</p> <p>- Иштер кандай?</p> <p>- Ва алейкумус-салам.</p> <p>- Саламатчылык.</p> <p>- Аманчылык, балам.</p> <p>- Бар бол, кызым.</p> <p>-Ден соолугуңуз жакшыбы?</p> <p>- Жашоолор кандай?</p> <p>- Ал-акыбал жакшыбы?</p>

	<p>- Ал-акыбал сурашууга жооп кайтарууда</p>	<p>- Окууларын жакшыбы? - Эмне жаңылыктар бар? - Иштерин кандай? - Рахмат жакшы. - Баары ойдогудай. - Ал-акыбалыбыз жакшы. - Жакшы, окуп жатам. - Жаңылык деле жок. - Иштерим болуп жатат.</p>
<p>2. Таанышуу</p>	<p>Саламдашууда колдонулуучу вербалдык эмес каражаттар</p> <p>- Аты-жөнүн айтып таанышуудан мурда.</p> <p>- Балдарга, өзү курдуу адамга кайрылууда</p> <p>- Расмий шарттарда (жооп кайтарганын күтпөй эле)</p>	<p>- Башын ийкөө - Кол булгаллоо - Колун көкүрөгүнө коюп, таазим этүү. - Жылуу ырай менен карап, көзүн ымдоо</p> <p>- Таанышып алалы. - Тааныш болуп жүрөлү. - Сиз менен таанышкым келди эле. - Сиз менен таанышсам болобу?</p> <p>- Кел экөөбүз таанышып алалы. - Таанышып алалы.</p> <p>- Таанышууга уруксат этиңиз. - Таанышып коюга уруксат бериңиз. - Абдан кубанычтамын.</p>

	<p>– Таанышуу учурунда жооп кайтарыууда</p> <p>– Таанышуу объектине суроо берүүдө</p> <p>– Сууроого жооп берүүдө же эч кандай суроо берилбесе деле</p> <p>– Сүйлөөчү маектеши менен таанышкандан кийин, жооп иретинде</p> <p>– Ортомчунун жардамы аркылуу таанышуу учурунда</p>	<p>– Таанышканыма ыраазымын.</p> <p>– Сиз менен таанышканыма кубанычтамын.</p> <p>– Экөөбүздүн таанышканыбызга сүйүнүп турам.</p> <p>– Сиздин атыңыз Алинабы?</p> <p>– Сиздин ысмыңыз ким?</p> <p>– Сенин атың ким?</p> <p>– Сиздин фамилияңыз, атаңыздын аты ким?</p> <p>– Ооба, Алина.</p> <p>– Ооба, атым Алина.</p> <p>– Менин атым Фарида.</p> <p>– Менин фамилиям Досматов ж.б.</p> <p>– А мен Гүлнурамын. Менин атым Назира.</p> <p>– Таанышып коюңуздар...</p> <p>– Кичи пейилдикке таанышып алыңыздар...</p> <p>– (Менин досум менен) таанышып алыңыздар...</p> <p>– Сиздерди тааныштырып коюга уруксат бериңиздер...</p> <p>– Тааныштырууга уруксат бериңиздер...</p>
--	---	---

3

3

9

0

6

0

7

3

7

2

7

3

5

)

	<p>– Расмий шарттарда</p> <p>– Мурунку ай-тымдан кийинки учурда</p> <p>– Достук мамиледе</p> <p>– Таанышуу учурундагы жооп берүүдө</p>	<p>– Сиздер менен тааныштырып коюга уруксат бериниздер.</p> <p>– Бул Мээрим Медеровна – биздин таланттуу кызыбыз.</p> <p>– Сыйлашып, урматташып жүргүлө.</p> <p>– Биз таанышпыз.</p> <p>– Мен сизди тааныймын.</p> <p>– Мен сизди бир жерде көргөндөймүн.</p> <p>– Биз мурда жолукканбыз.</p> <p>– Кечиресиз.</p> <p>– Сизге уруксатпы?</p> <p>– Кичипейилдикке айтып коесузбу?</p> <p>– Тынчыңызды алганым үчүн кечирим сурайм.</p> <p>– Чоң кыз.</p> <p>– Чоң жигит.</p>
<p>3. Кайрылууда</p>	<p>Бейтааныш адамга кайрылууда</p> <p>– Тен курбалдаш, достук кайрылууда</p> <p>– Жакшы тааныш, урмат-</p>	<p>– Дос!</p> <p>– Урматтуу достор!</p> <p>– Ардактуу ата!</p> <p>– Кымбаттуу апа!</p> <p>– Урматтуу элим!</p> <p>– Алтыным, кызым.</p> <p>– Сүйүктүү эжейим!</p> <p>– Кымбатым.</p>

4. Коштошууда	таган адамга кайрылууда	<ul style="list-style-type: none"> - Саламатта барыңыз. - Жакшы барыңыз. 	3
	- Эркелетип кайрылууда	<ul style="list-style-type: none"> - Түнүңүз бейпил болсун! - Жакшы эс алыңыз. - Жакшы түш көрүп жатыңыз. 	3 9
	- Түрдүү кырдаалдарда	<ul style="list-style-type: none"> - Уйкунуз таттуу болсун. 	0 6
	- Уктаардан мурда	<ul style="list-style-type: none"> - Жолуң шыдыр болсун! - Ак жол сизге. - Кайыр кош. 	0 7 3 7
	- Сапарга жөнөгөн адамга	<ul style="list-style-type: none"> - Коштошууга уруксат бериңиздер. 	2 7 3
	- Сапарга жөнөгөн адамга	<ul style="list-style-type: none"> - Жолукканга чейин. - Эртеңге чейин. - Эмки кездешкенче. 	5 0 1
	- Расмий шарттарда	<ul style="list-style-type: none"> - Жолуң шыдыр, жолдошуң кыдыр болсун! - Сапарың байсалдуу болсун! 	7 3
	- Тең курбалдаш адамга	<ul style="list-style-type: none"> - Жеңил барып, оор кел! - Жигиттин пири Шаймерден колдосун! 	7 3
	- Элдик бай үлгүлөрдү колдонуп айтууда	<ul style="list-style-type: none"> - Саламатта калыңыздар. - Жакшы калыңыздар. - Тынч болуңуздар. - Кайрадан көрүшкөнчө. 	7 3
		<ul style="list-style-type: none"> - Сизге (сага) жакшылык каалайбыз. 	3

<p>5. Куттуктоодо</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Коштошуу сөзүн айткан адамга жооп кайтарууда – Расмий шарттарда коштошуу сөзүнө жооп катары – Вербалдык эмес каражаттарды колдонууда – Түрдүү майрамдар, жакшылык иштерде – Ийгилиги менен куттуктоодо – Куттуктоо сөзүнө жооп кайтарууда – Расмий шарттарда 	<ul style="list-style-type: none"> – Сизге (сага) ийгиликтерди каалайбыз. – Кол булгалоо – Баш ийкөө. – Майрамыңыз менен! (сылык) – Майрамың менен! (сенек) – Жаңы жылыңыздар менен! – Той маарек болсун! – Бешик бооңор бек болсун! – Ийгиликтериңиз менен! – Ийгилигиң кут болсун! – Ийгилигиң көп болсун! – Рахмат. – Бирге болсун. – Айтканың болсун. – Тилегиң кабыл болсун! – Сиздерди куттуктоого уруксат этиңиздер. – Куттуктообузду кабыл алып коюңуздар. – Чын жүрөктөн куттуктайм. – Ак дилден куттук айтабыз. – Чын көңүлдөн куттуктообузду кабыл алыңыз.
-----------------------	--	---

6. Ыраазычылык билдирүүдө

– Эмоционалдык-экспрессивдик маанайда куттуктоо сөздөрүн колдонуп куттуктоодо

– Бирөөнүн жакшылыгы, жардамы ж.б. үчүн ыраазычылык билдирүүдө

– Эмоционалдык-экспрессивдик маанайда куттуктоо сөздөрүн колдонуп куттуктоодо

– Ыраазычылык билдирген адамга карата жооп берүүдө

– Ыраазычылык билдирүү адебин вербалдык эмес каражаттар (жест, мимикалар) коштоодо

– Ырахмат.
– Ыраазымын.
– Чоң ырахмат.

– Чын жүрөктөн ыраазымын.

– Чын дилден рахматымды айтам.

– Чексиз ыраазымын.

– Абдан ыраазы болдум.

– Эч нерсе эмес.

– Арзыбайт.

– Эч сөз эмес.

– Сизге да рахмат.

– Сизге мен рахмат айтышым керек эле.

– колун кысуу

– колун көкүрөгүнө коюу

– башын ийүү

– Алло.

– Да.

– Угуп жатам.

– Сизди угуп жатам.

– Мен угуп жатам.

3

3

9

10

16

10

17

13

17

12

17

13

15

10

14

19

16

17

7. Телефон аркылуу сүйлөшүүдө

– Алгачкы сүйлөшүүгө берилген сигнал – телефондун шыңгыраганы. Трубканы алган экинчи адамдын кайрылуу репликасы

– Телефон чалган адамдын кайрылуусу

– Номерден жаңылып калып, кечирим суроодо жана ага карата экинчи тараптын жообу

– Телефонду башка адам алып калса, чалган адам өзүнө керек-

– Саламатсызбы, Нурбек менен сүйлөшсөм болобу?
– Кечиресиз, Айгүлгө мүмкүн бекен?

– Кечиресиз, бул баланча номерби?
– Жок. Бул башка номер.
– Кечиресиз, бул Алмаз байкенин үйү эмеспи?
– Сиз номерден жаңылыштыңыз.

– Кичи пейилдикке, Айбекти чакырып бересизби?
– Мүмкүн болсо, Аселди чакырып коюңузчу.
– Алинаны чакырып бере аласызбы?

– Азыр.
– Күтө туруңуз.
– Бир мүнөткө.
Азыр чакырам.

<p>түү адамды чакырып берүүнү өтүнүүдө</p>	
<p>– Трубканы алганда башка бирөөнү чакырган болсо, жооп кайтарууда</p>	<p>– Кечиресиз, ал азыр үйдө (жумушта) жок эле. – Ал бир аздан кийин болот. – Кечирээк телефон чала аласызбы?</p>
<p>– Чакырган адамы жок болуп калса, т р у б к а н ы алган адамдын жооп кайтаруусу</p>	<p>– Сөзүмдү айтып бүттүм. – Сөзүм соңуна чыкты. – Жакшы жүр. – Саламатта бол. – Көрүшкөнчө.</p>
<p>– Эки адам өз ара сүйлөшүп бүткөн соң коштошууда</p>	

3
3
9
0
6
0
7
3
7
2
7
3
5
0
4
9
6
7

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. «Акыл берметтери». III китеп, –Б., 2003, (қоторгон жана түзгөн Ташматов Т.К.)
2. Асаналиев Ө., «Сөз–сөелет», –Б., 1999.
3. Дүйшеев Ж., Мектепте көркөм окуунун методикасы, 1-2-китеп, –Б., 2006.
4. Орус, өзбек мектептеринде кыргыз тилин окутуунун концепциясы, –Б., 200..
5. Карасаев Х., Өздөштүрүлгөн сөздөр. –Ф., 1986.
6. Мусаев С., «Кеп маданиятынын маселери», –Б., 1993.
7. «Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилинен билим берүүнүн мамлекеттик стандарты», «Эл агартуу», 1995, №1.
8. Рысбаев С, Акматова А., «Кеп маданиятын өзбек мектептеринде окутуу», Ош, 2002.
9. Рысбаев С., Сыдыкова Б., «Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун маселелери», – Б., 2002.
10. «Словарь по этике», –М., 1975-ж.
11. Скалкин В.Л., «Основы обучения устной иноязычной речи», – М., 1981,
12. Формановская Н.И. «Вы сказали: «Здравствуйте». –М., 1989.
13. Формановская Н.И., «Употребление русского речевого этикета», –М., Русский язык, 1982.
14. Ян Камычек, «Сылыктыгыңдан жазба», –Ф., 1991.

МАЗМУНУ

Алгы сөз	3
«Сен» деген сенек сөз,	
«Сиз» деген сылык сөз	13
Байланышуу адеби	
Саламдашуу адеби	19
Коштошуу адеби	30
Кайрылуу адеби	36
Таанышуу адеби	40
Телефондо сүйлөшүү адеби	47
Маектешүү адеби	53
Чакыруу адеби	57
Сурап алуу, сурап билүү адеби	62
Талаш-тартыш адеби	67
Эмоционалдык-экспрессивдүү кеп адеби	73
Кечирим суроо адеби	75
Куттуктоо адеби	80
Каалоо-тилек айтуу адеби	84
Ыраазы болуу адеби	89
Адептүү баардагуугуг эрежеси	96
Сүйлөшүүнүн түрдүү кырдаалдарында колдонулуучу кеп адебинин формалары	97

1.
2.
3.
4.
5.
6.
7.
8.
9.
10.
11.
12.
13.
14.

Окуу басылмасы

Абдухамидова Батма Абдуаким кызы

**КЫРГЫЗЧА
КЕП АДЕБИ**

*Кыргызча кеп адеби боюнча кыргыз, орус, өзбек тилдеринде окуган
мектептердин мугалимдери жана окуучулары
үчүн кошумча окуу курал*

Илимий редактор: *С. К. Рысбаев*
Басманын редактору: *С. Асаналиев*
Тех. редактору: *Т. Сандыбаева*
Көркөм редактор: *Саруу кызы Г.*

Терүүгө 25.06.07. Басууга 23.07.07. кол коюлду. Нускасы 500.
Көлөмү 6,75 б. т. Келишим баада сатылат.

ЖЧК «Гүлчынар» басмаканасында басылды
Бишкек ш., Токтогул көчөсү 106